

Onbegrijpelijk. De dood in Sesamstraat

Een onderzoek naar de manier waarop kinderen gebruik maken
van hun ervaring tijdens het kijken naar kindertelevisie

Mei 2006

MA-Onderzoek Kim Hoppenbrouwers, 0010782

Film- en Televisiewetenschappen

Universiteit van Utrecht

Onder begeleiding van Frank Hakemulder

1 Inhoudsopgave

1	Inhoudsopgave	1
2	Voorwoord	3
3	Inleiding	5
4	Ontwikkeling van het kind	8
4.1	Het vierjarige kind	10
4.2	Emotie en ervaring	15
4.3	Kinderen en coping	21
4.4	Kinderen en hun begrip van de dood	23
4.5	Conclusie hoofdstuk 4	27
5	Kinderen en televisie	29
5.1	Doelstellingen van Sesamstraat – De makers	35
5.2	Eerder onderzoek naar Sesamstraat	40
5.3	De dood in kindertelevisie	52
5.4	Conclusie hoofdstuk 5	54
6	Onderzoek	56
6.1	Opzet	56
6.1.1	Aflevering van Sesamstraat: Leven en Dood	57
6.2	Uitwerking	61
6.2.1	Analyse van de observaties en interviews	62
6.3	Conclusie hoofdstuk 6	69
7	Literatuur	77
8	Bijlage Gesprekken en observaties	82
8.1	Basisschool de Ark	82
8.1.1	Observatie proefpersonen 1 en 2	82
8.1.2	Interview proefpersonen 1 en 2	82
8.1.3	Observatie proefpersonen 3 en 4	86
8.1.4	Interview proefpersonen 3 en 4	86

8.1.5	Observatie proefpersonen 5 en 6	89
8.1.6	Interview proefpersonen 5 en 6	89
8.1.7	Observatie proefpersonen 7 en 8	92
8.1.8	Interview proefpersonen 7 en 8	92
8.1.9	Observatie proefpersoon 9	95
8.1.10	Interview proefpersoon 9	96
8.2	Basisschool De Zeemeeuw	97
8.2.1	Observatie proefpersonen 10 en 11	97
8.2.2	Interview proefpersonen 10 en 11	98
8.2.3	Observatie proefpersonen 12 en 13	101
8.2.4	Interview proefpersonen 12 en 13	102
8.2.5	Observatie proefpersonen 14 en 15	105
8.2.6	Interview proefpersonen 14 en 15	105
8.2.7	Observatie proefpersonen 16 en 17	108
8.2.8	Interview proefpersonen 16 en 17	109
8.3	Prins Willem van Oranjeschool	113
8.3.1	Observatie proefpersonen 18 en 19	113
8.3.2	Interview proefpersonen 18 en 19	114
8.3.3	Observatie proefpersonen 20 en 21	114
8.3.4	Interview proefpersonen 20 en 21	115
8.3.5	Observatie proefpersonen 22 en 23	116
8.3.6	Interview proefpersonen 22 en 23	116
8.3.7	Observatie proefpersoon 24	121
8.3.8	Interview proefpersoon 24	121

2 Voorwoord

“Doe dat rot ding uit en ga buitenspelen!” Het is een zin die ik als kind, en ongetwijfeld velen met mij, vaak heb moeten aanhoren. Het “rot ding” in deze zin staat voor de televisie. Veel ouders uiten hun kritiek over de slechte invloed die televisie op kinderen heeft.

Een programma waar veel ouders daarentegen een stuk minder fel over zijn, is Sesamstraat. Op een leeftijd van 4 á 5 jaar besef je nog niet dat de makers je in zekere zin proberen op te voeden. Toch is opvoeden altijd een expliciete doelstelling geweest van de makers van Sesamstraat. Het programma is in de jaren zestig in Amerika ontwikkeld met als doel kinderen met een taalachterstand – voornamelijk afkomstig uit zwarte en Spaanstalige achterstandswijken – een betere start te geven.

Overigens is niet iedereen het eens met de stelling dat kinderen door middel van de televisie opgevoed kunnen worden. In de discussies over dit onderwerp hebben sommigen hoge verwachtingen van de educatieve mogelijkheden van televisie, terwijl anderen de televisie zo ongeveer zien als de bron van alle verderf.

In mijn onderzoek heb ik geprobeerd een – deels op empirische gegevens gebaseerde – bijdrage te leveren aan deze discussie. Dit had ik echter niet kunnen doen zonder de hulp van:

Allereerst Riet Fiddelaers-Jaspers, therapeute en gespecialiseerd in het omgaan met kinderen en de dood. Zij heeft mij geholpen in te zien op welke manier kinderen met de dood omgaan en op welke manier ik met de kinderen over dit onderwerp kon praten.

Daarnaast Annewil Stroo, omdat zij mij heeft begeleid in de gesprekjes met de kinderen. En Miriam Hainebach die met mij mee is gegaan toen Annewil verhinderd was. Beiden hebben mij uitstekend geholpen de kinderen op het gemak te stellen. Verder wil ik de scholen bedanken die mee hebben gewerkt aan mijn onderzoek. Meneer Timmermans en Juffrouw Suzanne Kemps namens basisschool de Ark in

Veghel, Meneer Bogaerts en Juffrouw Ingrid namens basisschool de Zeemeeuw in Terneuzen. Esther Zegers, de directeur en Juffrouw Nel van de Prins Willem van Oranjeschool in Terneuzen.

Voor het maken van de video-opnames wil ik Willem Pekel bedanken voor zijn hulp bij het camerawerk en het maken van de stills die ik wilde gebruiken. En Michael Good voor het helpen met het bewerken van de foto's en de plaatjes op de voorpagina.

Vervolgens wil ik mijn vader, Geer Hoppenbrouwers, bedanken voor de extra spelling- en stijlcheck van mijn scriptie, zonder welke ik mijn scriptie niet in had durven leveren. En mijn zus, Britt Hoppenbrouwers, voor het zorgen voor vervoer naar de vergelegen scholen.

En last but not least, Frank Hakemulder voor zijn begeleiding, waarbij hij mij altijd moed in bleef spreken als ik dat nodig had om door te gaan...

Ik wil deze mensen dan ook van harte bedanken voor hun bijdrage aan deze scriptie.

Kim Hoppenbrouwers, Utrecht 18 mei 2006

3 Inleiding

Het thema “kinderen en televisie” vormt het onderwerp van talloze onderzoeken, en nog maar weinig aspecten van dit thema zijn niet eerder bestudeerd. Met name het alom bekende programma Sesamstraat is tot in den treure onderzocht en veel aandacht is daarbij uitgegaan naar de invloed die het programma heeft op de doelgroep. Toch geven de uitkomsten van deze onderzoeken juist vaak aan, dat het belangrijk is om te blijven onderzoeken, te blijven zoeken naar manieren waarop het beter kan. Daarnaast is het van belang dat de resultaten van dit soort onderzoeken bij een breder publiek bekend worden gemaakt. Dit geldt zeker waar er, ook buiten wetenschappelijke discussies, nog veel mensen zijn die niets zien in een mogelijke goede invloed van televisie op de emotionele, sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen.

Ook het internationaal bekende kinderprogramma Sesamstraat ontkomt niet aan deze discussie. Het programma is sinds 1976 te zien op de Nederlandse televisie. De makers proberen letters en cijfers te introduceren bij kinderen in de kleuterleeftijd. Ook worden er sociale onderwerpen besproken zoals vriendschap en ziek zijn. Ondanks de goede bedoelingen van de makers is er in de loop der jaren veel kritiek geweest op het programma.

In hoofdstuk 5 – Kinderen en televisie – heb ik een aantal onderzoeken besproken waarin het programma centraal staat. Er is bijvoorbeeld veel kritiek geweest op de snelle montage die de makers bij het programma hanteren. Ook is niet iedereen het eens over de vraag of het mogelijk is om kinderen te leren lezen en tellen door middel van televisie.

Nu is de kwestie van het leren lezen en tellen al redelijk uitgediept, dat is vooral te zien in het overzicht dat Winn (2002) geeft van een aantal prominente wetenschappers die onderzoek hebben gedaan naar *Sesame Street*. Kritieken die hierop geleverd zijn, zijn door de makers in overweging genomen (zie p. 35). Ik wil de aandacht dan ook vooral vestigen op de sociaal-emotionele kwesties die in het programma aan bod komen. Winn stelt dat veel van de geboden informatie de kinderen boven de pet gaat. Deze stelling doet zij naar aanleiding van een onderzoek

van Healy (Winn, 2002, p.62), die observatieonderzoek van kinderen naar het programma heeft gedaan. De vraag is of haar bevindingen ook in Nederland gelden.

Een ideale aflevering om dat te testen is die over de dood. Kinderen van vier jaar, nog voordat ze naar school gaan, weten vaak weinig over dit onderwerp. Bovendien is het een emotioneel zwaar beladen onderwerp waar ieder mens tijdens zijn levensloop op zijn eigen manier mee om leert te gaan. Lukt het de makers van Sesamstraat wel om ze voor te bereiden op het onderwerp voordat zij er zelf mee in aanraking komen? En de kinderen die wel al met de dood in aanraking zijn gekomen, hebben zij iets aan de informatie die het programma hen biedt? Speelt de eigen ervaring van het kind mee in het begrijpen van het onderwerp in Sesamstraat? Hebben de makers een manier gevonden om over het onderwerp te praten zodat elk kind uit de doelgroep begrijpt wat er gezegd wordt?

Door een aantal kinderen de aflevering van Sesamstraat over de dood te laten zien, wil ik erachter komen óf, en zo ja hoe, het programma hun begrip van sterven en dood heeft beïnvloed. Aan de andere kant wil ik nagaan hoe de kinderen het behandelde onderwerp interpreteren.

Om dit te onderzoeken laat ik een twintigtal kinderen de aflevering over leven en dood zien. Naderhand zal ik de kinderen vragen stellen over de getoonde fragmenten. Waar ging het over? Was het een leuke, grappige aflevering of een droevige? Waar vertelde meneer Aart over? Kortom: allerlei vragen om erachter te komen of het betreffende kind zich een beeld heeft gevormd van wat de dood nou ongeveer inhoudt. Hebben zij de boodschap meegekregen, of ging deze, zoals Healy (Winn, 2002, p.62) veronderstelt, straal langs het kind heen?

Ik heb bij het onderzoek gekozen voor kinderen in de leeftijd van vier jaar, aangezien uit uitgebreid onderzoek van Kohnstamm en Cammaer (1976) is gebleken dat kinderen tussen de 4 en 5 jaar veruit het meest actief reageren op het programma. In het kort is de vraag die ik in het onderzoek wil beantwoorden: *Op welke manier gebruiken kinderen van vier jaar hun eigen ervaring bij het begrijpen van de dood in kindertelevisie (Sesamstraat)?*

Om mijn onderzoek een kader te bieden, en om het belang van mijn onderzoek duidelijk te maken, zal ik een aantal onderzoeken over kinderen en

televisie bespreken. Vervolgens zal ik mij specifiek richten op Sesamstraat. Waarom heeft het programma zo een hoog aanzien, en op welke manier houden de makers rekening met de belevingswereld van de kinderen? Tot slot zal ik de aflevering rond het thema dood kort bespreken.

Voordat we aan het eigenlijke onderzoek toekomen, dienen we aandacht te besteden aan ontwikkelingspsychologische aspecten: wat is er bekend van de manier waarop kinderen zich ontwikkelen, van de manier waarop zij dingen leren te begrijpen? Hebben eerdere ervaringen van een kind daar invloed op, of is het een kwestie van biologische factoren die de ontwikkeling van een kind sturen, en hen leren begrijpen wat er in de wereld om hen heen gebeurt? Het ligt mijns inziens voor de hand dat bij het maken van kindertelevisie allereerst onderzoek gedaan wordt naar de ontwikkelingsfase van de kinderen uit de doelgroep.

In mijn onderzoek wil ik aan de andere kant ook naar voren brengen dat elk kind anders is, en zich op een andere manier zal ontwikkelen. Aangezien televisie een massamedium is, is er geen mogelijkheid om ieder kind apart de aandacht te geven die het nodig heeft. Het is immers niet verplicht dat er tijdens een uitzending een ouder bij de kinderen aanwezig is. De makers van een televisieprogramma moeten er daarom op letten dat een aflevering voor elk kind toegankelijk is, ongeacht de begeleiding. Bij het maken van het programma moet er daarom gelet worden op de biologische factoren van de ontwikkeling. Deze gelden in het algemeen voor elk kind in dezelfde leeftijdscategorie.

Televisiemakers, en dus de makers van Sesamstraat, hebben alleen deze biologische factoren om zich aan vast te klampen tijdens het maken van een aflevering. De biologische factoren zijn dan ook de enige richtlijn die zij hebben bij het maken van een aflevering voor een specifieke doelgroep. Ik zal proberen te laten zien op welke wijze de makers van het programma proberen in te spelen op de veronderstelde ontwikkelingsfase van het vierjarige kind. Is het voldoende voor een kinderprogramma om in te spelen op de algemene ontwikkeling van het vierjarige kind bij het bespreken van een zwaar onderwerp als de dood?

4 Ontwikkeling van het kind

Als voorbereiding op de bespreking van kinderen en televisie, bespreek ik in deze paragraaf een aantal theorieën over de ontwikkeling van de mens die in de loop der tijd zijn ontwikkeld. Een aantal van deze theorieën sluiten nauw op elkaar aan.

Er zijn verschillende manieren om de ontwikkeling van de mens en het brein te onderzoeken. Twee hoofdstromingen binnen de psychologie zijn het mentalisme en het behaviorisme. Het mentalisme gaat uit van een ontwikkeling op grond van biologische factoren, hoewel het behaviorisme gelooft in ontwikkeling op basis van milieugerelateerde factoren, oftewel: *nature versus nurture* (Keenan, 2002).

Het grootste verschil in de twee benaderingen ligt volgens Uttal (2000) in de manier waarop het menselijk brein kan worden onderzocht. Mentalisten hebben het menselijk brein altijd benaderd als ware het totaal toegankelijk. Behavioristen zijn van mening dat het interpersoonlijke observatieve gedrag een resultaat is van complexe, verschillende drijvende krachten. Hiervan zijn sommige krachten inwendig, en andere uitwendig.

In de loop der tijd is echter gebleken dat het mentalisme gebreken vertoonde op logisch, empirisch, filosofisch en technisch vlak (Uttal, 2000). De laatste jaren hebben psychologen zich dan ook voornamelijk bezig gehouden met de behavioristische invalshoek van de psychologie. Hoewel Uttal de stelling dat de gedachten van het mentalisme verouderd zijn niet theoretisch of empirisch onderbouwt, zijn er wel degelijk onderzoeken gedaan naar de invloed van externe, dus niet-biologische, invloeden op de ontwikkeling.

Een bekend onderzoek dat de zwakte van het mentalisme aan het licht bracht, is dat naar een eenzijdige tweeling (Mönks en Knoers, 1997). In het onderzoek werden twee broers (een tweeling) elk in een andere omgeving gezet. Hun levens werden bestudeerd, en er werd gekeken of deze broers zich verschillend zouden ontwikkelen. De invloed van het milieu bleek uit het onderzoek sterker dan die van de biologische factoren. De twee kinderen ontwikkelden zich op beduidend andere wijze, afhankelijk van de leefsituatie. Hoewel dit onderzoek gericht was op slechts

één 1-eiige tweeling, was dit het begin van de twijfel die men had over het mentalisme. Als de stelling van de mentalisten zou kloppen, zou de test met slechts één tweeling ook geslaagd zijn. Het erfelijke materiaal van de tweeling was immers gelijk aan elkaar.

Keenan (2002) haalt in zijn boek over de ontwikkeling van kinderen Baltes aan, die van mening is dat de ontwikkeling van de mens niet in een rechte lijn plaatsvindt. Ontwikkeling is volgens hem *multi-directional*. Dit houdt in dat er geen eenduidige, normale weg is die in de ontwikkeling van elk mens wordt afgelegd. Bij een gezonde ontwikkeling, dat wil zeggen een ontwikkeling van een mens zonder gebreken of afwijkingen in de hersenen, spelen een aantal factoren een rol. De verschillende manieren waarop wij ons leven leiden, zullen invloed hebben op de manier waarop wij ons ontwikkelen. Waar we wonen, en andere sociale factoren, hebben mogelijk een grote invloed op die ontwikkeling.

Toch werden deze persoonlijke verschillen in de meeste psychologische studies lange tijd gezien als *error factors* (Westman, 1973). Westman haalt een onderzoek aan over kinderen die opgevoed worden in ouderwetse internaten. Deze kinderen ontwikkelen zich niet op dezelfde manier als kinderen van hun leeftijd die niet op zulke internaten opgevoed worden. Deze kinderen hebben vaak een grote mentale achterstand. Toch bestaan er verschillen in de ontwikkeling van de kinderen: sommige van hen zijn ernstig achterlijk, sommige minder en sommige helemaal niet. Deze uitzonderingen worden toegeschreven aan individuele verschillen.

In zijn boek *Individual Differences in Children* wil Westman juist uitgaan van de verschillen, in plaats van de overeenkomsten in de ontwikkeling van kinderen. Hij merkt op dat individuele verschillen altijd gevonden worden, zelfs wanneer men probeert de omstandigheden op de meest strikte manier gelijk te houden. In zijn boek probeert hij erachter te komen of individuele verschillen tussen mensen een verschil uitmaken in de ontwikkeling. En in welke mate moeten wetenschappers zich bezighouden met de verschillen tussen mensen?

Het idee dat ieder mens anders is krijgt steeds meer aandacht, en tegenwoordig hangt het merendeel van de westerse ontwikkelingspsychologen dan ook het interactionisme aan (Mönks en Knoers, 1997). Dit houdt in dat er sprake is

van een samenkomen van persoonlijke factoren en omgevingsfactoren. Een aantal ontwikkelingen vinden over het algemeen rond hetzelfde levensjaar plaats, daar is net zo min aan te ontkomen als aan het feit dat een baby, na 9 maanden in de buik van de moeder te hebben geleefd, naar buiten zal komen. Na twee maanden kunnen ze van hun rug op hun buik rollen. Na één jaar zal een kind lopen met houvast, en voordat ze twee jaar zijn zullen ze zelfstandig kunnen lopen (Keenan, 2002).

De interactionisten stellen dan ook dat alle gedragingen de uitkomst zijn van een som van vele factoren, waaronder zowel ervaringen als biologische factoren. Het is echter onmogelijk om deze factoren los van elkaar te zien, laat staan ze te scheiden (Uttal, 2000).

Het is dus belangrijk om, alvorens de verschillen in de ontwikkeling van kinderen te bespreken, de overeenkomsten uiteen te zetten. Dit is van belang voor mijn onderzoek, aangezien de makers van kindertelevisie uit moeten gaan van de *algemene* ontwikkeling van een vierjarig kind. Zij kunnen geen rekening houden met de *persoonlijke* verschillen, dus is de algemene ontwikkeling hun enige houvast.

Door te kijken naar de manier waarop de makers van Sesamstraat met de ontwikkelingsfase van de doelgroep omgaan, kan ik vaststellen of het voldoende is om de aandacht op het doorsnee kind te vestigen bij het aankaarten van een moeilijk te bevatten onderwerp als de dood bij kindertelevisie. Aangezien van alle veranderingen die een kind doormaakt, de biologische ontwikkelingen het sterkst leeftijdgerelateerde zijn, ga ik in de volgende paragraaf van deze biologische ontwikkelingen van het brein uit: de mentale ontwikkeling. Empirisch onderzoek onder de kinderen zal uiteindelijk moeten uitwijzen of de eigen ervaring een belangrijke rol speelt bij het begrijpen van kindertelevisie dan de algemene, mentale ontwikkelingsfase van het vierjarige kind.

4.1 Het vierjarige kind

Piaget (1969) verdeelt de mentale ontwikkeling van de mens in drie grote perioden. Semiotische relaties, denkvermogen en interpersoonlijke connecties worden in elke periode opnieuw aangepast, totdat alle factoren met elkaar samen werken.

Uiteindelijk zal er structuur in het denkvermogen aangebracht worden. Op dat moment zijn de aanpassingen voltooid en is het kind volwassen.

Elke periode wordt gekarakteriseerd door een bepaalde structuur waarin de gedragspatronen van het kind kunnen worden uitgelegd. De perioden volgen elkaar strikt op: periode 1 zal altijd gevolgd worden door periode 2. Wat niet constant is, is de precieze leeftijd waarop een mens de periode zal bereiken. De leeftijd waarop een kind een bepaalde periode bereikt, hangt gedeeltelijk af van het individu, van de mate van intelligentie en van verschillen in het sociale milieu (Piaget, 1969).

Piaget kwam tot zijn conclusies na langdurige observatie van kinderen, waarbij hij ze kleine opdrachten laat uitvoeren. Daarna stelde hij ze vragen, en analyseerde hij de antwoorden. In zijn boek *The language and thought of the child* (Piaget, 2001) onderzocht hij, zoals de titel zal doen vermoeden, de relatie tussen het denkvermogen en de taal van een kind. Hij deed verslag van onderzoek waarbij telkens langdurig één kind werd gevolgd. Van elk kind werden alle zinnen en conversaties vastgelegd. Naderhand werden deze gesprekken en zinnen geanalyseerd.

Over een periode van dertig jaar heeft Piaget een tiental boeken geschreven waarin hij verslag doet van dit type onderzoek (Piaget en Inhelder, 1958) en zo schetste hij een beeld van de ontwikkeling van het kind. Piaget (1969) heeft geconstateerd dat de ontwikkeling altijd een wisselwerking is tussen organische groei, ervaring en sociale interactie. Een kind dat al veel ervaring op heeft gedaan, maar mentaal gezien nog niet ontwikkeld is om het te begrijpen, zal niet ongelofelijk veel verder ontwikkeld zijn dan een kind dat nog geen ervaring heeft opgedaan op hetzelfde gebied.

Piaget deelde de ontwikkeling van het kind heel globaal in. Er zijn drie grote perioden, waarvan de eerste plaatsvindt in de leeftijd van de twee tot zeven jaar (Buurman-Geerts, 2004). Volgens hem zitten deze kinderen in de pre-operationele fase. Ook stelde hij vast dat de taalvaardigheid in deze periode toeneemt, maar dat het kind nog geen logische denkstrategieën heeft. Hoewel volgens Keenan (2002) het kind wel probeert onderscheid te maken tussen wat echt is en wat niet, is dat volgens Piaget nog moeilijk voor het pre-operationele kind. Vooral zonder de hulp van een

ouder kan het jonge kind overspoeld raken door zijn eigen emoties en fantasieën. Dat er misschien een nachtmonster onder het bed ligt wanneer je gaat slapen, is dan een reële mogelijkheid.

Hoewel langdurige observatie van kinderen een goed middel is om veel over het gedrag van kinderen te weten te komen, lijkt het alsof Piaget af en toe te kort door de bocht gaat. De perioden die hij beschrijft lijken mij veel te globaal. Door zijn vele bevindingen over een periode van tientallen jaren, heeft hij geconstateerd dat kinderen van twee tot zeven jaar zich in de pre-operationele fase bevinden. Ook al zijn de observaties van Piaget correct, misschien geldt dat niet in zo sterke mate voor zijn analyses van die observaties.

Zo stelt Judy Dunn (1996) vast dat een groot aantal wetenschappers het er over eens is, dat kinderen tijdens hun vijfde levensjaar een grote verandering in de ontwikkeling doormaken. Als dit zo is, zal het mijns inziens moeilijk zijn om kinderen van twee tot zeven jaar binnen één groep te plaatsen. Dunn haalt het boek *Young Children Learning* aan, geschreven door Tizard en Hughes (1984), waarin verslag wordt gedaan van onderzoek naar de manier waarop vierjarige kinderen meer van de wereld te weten komen met behulp van moeder en kleuterleidster. Hieruit komt naar voren dat vierjarige kinderen een verrassende interesse hebben in de wereld om hen heen, en in hun volwassen medemens.

Tizard en Hughes (1984) zijn het dan ook totaal niet eens met de bevindingen van Piaget. Buiten het feit om dat zijn theorieën moeilijk te begrijpen zijn, beschuldigen zij hem van onderschatting van het vierjarige kind. Daar waar Piaget uitgaat van de onwetendheid van het kind wanneer het een hoop vragen stelt, geloven Tizard en Hughes dat de vragen die kinderen stellen, juist een teken zijn van wetenschappelijke nieuwsgierigheid.

Het verschil in de benadering van Tizard en Hughes (1984) met die van Piaget, is dat de eerstgenoemden zich hebben gespecialiseerd in de manier waarop kinderen iets leren. Opvallend vond ik dat de werkwijzen van de twee opponenten sterk op elkaar leken. Ook Tizard en Hughes volgden gedurende lange tijd een aantal kleuters, thuis en op school. Net als Piaget analyseerden zij achteraf de opgenomen gesprekken. Het verschil is dat Tizard en Hughes wellicht een duidelijkere lijn

volgden binnen de analyses. Zij hebben zich namelijk gebaseerd op de vragen die een kind stelt. De vragen hebben zij geanalyseerd en in categorieën ingedeeld. Piaget leek in zijn onderzoeken nog geen duidelijke richtlijn aan te houden. Om deze reden kan het zijn dat hij de ontwikkelingsfasen van het kind zo globaal indeelde.

Tizard en Hughes (1984) vallen Piaget op meerdere kanten aan. Zo zijn zij het niet eens met de gedachte van Piaget dat de ouder slechts een minieme rol speelt in de ontwikkeling van het kind. Het kind leert juist veel van de gesprekken die het met zijn ouders voert. Een kind zal zich moeilijker ontwikkelen zonder hulp van ouderen.

Ook is een kind lang niet altijd zo egocentrisch als Piaget ons wil doen geloven. Tizard en Hughes (1984) tonen in hun onderzoek een overvloed aan voorbeelden van gesprekken waarin kinderen een situatie van de andere kant proberen te bekijken. Als voorbeeld halen zij een gesprek aan van de vierjarige Ruth met haar moeder. Ruth probeert zich te verstoppen, en zegt: "Can you see my bottom and legs? (...) and shoes and pants." (Tizard and Hughes, 1984, p. 102) Hieruit blijkt dat Ruth probeert om haar lichaam te zien vanuit haar moeders oogpunt.

Ook op sociaal vlak bleken kinderen erg geïnteresseerd in andere mensen. Tizard en Hughes (1984) geven aan dat ze het er met Piaget over eens zijn dat de gedachten van een kind op een hele andere manier werken dan die van een volwassene. Tizard en Hughes benaderen dit idee echter op een andere manier. Het ligt volgens hen niet aan de onlogische manier van denken van een kind, maar aan de onwetendheid en het – in vergelijking met volwassenen – beperkte conceptuele kader waarover een kind beschikt. Het kind probeert de dingen waar het geen weet van heeft, zelf te bedenken, en vult zo als het ware de ontbrekende kennis in, op basis van eigen bevindingen.

Tizard en Hughes (1984) halen nog een voorbeeld aan om deze mening kracht bij te zetten. Lynne vraagt aan haar zus van wie het feest is waar ze op dat moment zijn. Haar zus antwoordt: "Franny's Mum and Dad's party." Waarop Lynne zegt: "Were Franny's Mum and Dad born on the same day?" (Tizard en Hughes, p. 104). In dit geval weet Lynne dat je een feestje geeft wanneer je jarig bent. Wat ze niet weet, is dat je ook een feest kunt geven net voor of nadat je jarig bent, of om andere

redenen. Dat zij denkt dat de ouders van Franny tegelijkertijd jarig zijn, is dus niet onlogisch, maar juist logisch. Het kind heeft slechts gebrek aan ervaring, en moet met de weinig informatie die zij heeft, logische beredeneringen maken.

Uit andere beschrijvingen van het vierjarige kind maak ik op dat kinderen veel verder ontwikkeld zijn dan Piaget stelt. Het kind probeert op deze leeftijd het verschil te zoeken tussen datgene wat echt is, en datgene wat slechts een schijnvertoning is. Het gebruikt zijn eerdere ervaring bij het begrijpen van nieuwe ervaringen, en heeft een grote drang om alles te begrijpen wat er om hem heen gebeurt (Ilg, Ames en Baker, 1992).

Kundanis (2003) laat zien dat vierjarigen inmiddels doorhebben dat beelden op televisie anders zijn dan de beelden die zij in de werkelijkheid waarnemen. Zij begrijpen zelfs dat het journaal feiten bespreekt, en dat tekenfilms in een schijnwereld plaatsvinden. Een kind is op deze leeftijd echter allerm minst geïnteresseerd in het journaal, omdat het de informatie die dat programma verschaft nog niet kan begrijpen. Pas wanneer een kind snapt wat er aan de hand is, zal het zijn aandacht daarop vestigen. Al het andere gaat langs hem heen.

Al met al rijst een beeld op van vierjarige kinderen waaruit kan worden opgemaakt dat het kind op deze leeftijd driftig aan het zoeken is naar antwoorden, en volgens Tizard en Hughes (1984) gaat dat vooral gepaard met vragen. Een kind zal dus moeilijk zelf tot eigen inzichten kunnen komen.

Al deze gegevens over het vierjarige kind zijn van groot belang bij het maken van kindertelevisie voor die doelgroep. De logica van kinderen wordt mede bepaald door wat zij op televisie zien, dat is immers ook een ervaring voor het kind. Het kind is blijkbaar op zoek naar antwoorden, en een televisieprogramma kan helpen deze antwoorden te geven voor het vierjarige kind. Het nadeel van de werkwijze van Tizard en Hughes (1984) is, dat hun bevindingen alleen gebaseerd zijn op voorbeelden van verschillende kinderen. Er bestaan nog steeds grote verschillen tussen de kinderen onderling, met name daar waar het de emotionele ontwikkeling betreft. Daarom bespreek ik vervolgens in paragraaf de invloed van emotie op de ontwikkeling. De makers van Sesamstraat kunnen uiteraard geen rekening houden met deze individuele verschillen, maar de vraag is dan ook of het wel verantwoord is

om een lastig onderwerp als de dood te bespreken zonder dat kinderen daar vragen bij kunnen stellen. Kunnen kinderen het aan om over emotioneel beladen onderwerpen als sterven en de dood te leren via televisie, dus zonder persoonlijke begeleiding?

4.2 Emotie en ervaring

De emotie speelt een extreem grote rol in het menselijk gedrag (Keenan, 2002). Emotie helpt ons om ons functioneren te structureren op een aantal vlakken, met name op het sociale, het cognitieve en het perceptuele vlak. Aan de ene kant kan emotie ervoor zorgen dat een individu minder goed functioneert, maar aan de andere kant kan emotie ook dienen als begeleiding voor adaptatieprocessen.

Sinds 1995 staat het begrip “Emotionele Intelligentie” sterk in de belangstelling van gedragswetenschappers. Goleman schreef in datzelfde jaar een boek: *Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ*. Dit boek doet verslag van het onderzoek naar Emotionele Intelligentie van de voorgaande jaren. Hierbij komt duidelijk een onderscheid naar voren tussen twee verschillende opvattingen, namelijk: emotionele intelligentie als karaktertrek of als bekwaamheid?

Maar wat is emotionele intelligentie eigenlijk? We kunnen deze vorm het beste beschrijven als de tegenhanger van intellectuele intelligentie. Bij het gebruik van ons verstand spreken we de buitenste laag van de hersenen aan, terwijl we voor de emotie dieper moeten graven in de hersenen. Goleman (1999) beschrijft de term emotionele intelligentie als volgt:

“Emotionele intelligentie verwijst naar de capaciteit om onze eigen gevoelens en die van anderen te herkennen, om onszelf en anderen te motiveren en om goed om te gaan met eigen emoties en emoties bij relaties. Het beschrijft bekwaamheden die zijn te onderscheiden van, maar aanvullend zijn aan, wetenschappelijke intelligentie, de puur verstandelijke capaciteiten die met een IQ-test worden gemeten.” (Goleman, 1999, http://www.alforto.nl/index.html?emo_html)

Het gaat bij emotionele ontwikkeling dus niet alleen om de mate waarin kinderen hun emoties uit kunnen drukken, maar ook om de manier waarop ze

emoties van anderen weten te herkennen (Keenan, 2002). Een baby krijgt bij zijn geboorte de mogelijkheid mee om bepaalde emoties uit te drukken: afgunst, blijdschap, angst, boosheid, bedroefdheid, interesse en verrassing. De eerste manier waarop kinderen leren om andere emoties te herkennen, is het nadoen van nieuwe emotionele uitdrukkingen. Een baby begint al met het nadoen van emoties op een leeftijd van 12 maanden.

Er is veel onderzoek gedaan naar de mate waarin emotie invloed heeft op de ontwikkeling van een kind. Uit een onderzoek van Cutting en Dunn (1999) blijkt dat er een opmerkelijke link is tussen de emotionele status van een kind en de sociaal-emotionele wijsheid die het uitbeeldt. Een kind van een bepaalde leeftijd praat makkelijker met zijn moeder wanneer het in een bepaalde emotionele staat verkeert. Met drie jaar zal een kind in woede makkelijker over zijn gevoelens praten, maar een vierjarige zal sneller op een neutrale manier laten weten hoe het ergens over denkt.

Volgens Dunn (Bernstein en Brannen, 1999) begrijpt een kind pas in de vroege schooljaren dat een enkele ervaring zowel positieve als negatieve gevoelens teweeg kan brengen. Het gaat hier om de leeftijd van 5 en 6 jaar. Een vierjarig kind zal nog niet alle emoties begrijpen.

Ook de emotie die samengaat met het verliezen van een geliefde, is een complexe emotie. Kan een kind toch op jongere leeftijd met zo'n emotie om gaan? Zal het, beter dan zijn leeftijdsgenootjes, weten wat het inhoudt als iemand doodgaat? Als dat zo is, dan is het moeilijk voor makers van kindertelevisie om zo een complex begrip in een programma te bespreken. De manier waarop kinderen verschillend met de dood omgaan, zal ongetwijfeld erg persoonlijk zijn.

Dat idee wordt aangesterkt door de inleiding van het boek *What develops in emotional development?* (Mascolo en Griffin, 1998). We lezen dat veranderingen in emotie niet slechts facetten van de ontwikkeling zijn, maar systematische veranderingen van de organisatie van het emotionele leven zelf. Dus wanneer een kind een emotionele ervaring opdoet, zal dat meer betekenen dan dat het kind slechts een ervaring rijker zal zijn. Alles wat een kind na die ervaring meemaakt, zal een andere, nieuwe dimensie krijgen. Voor mijn onderzoek zou dat betekenen dat kinderen die een ernstige emotionele ervaring hebben gehad, heel anders naar de

aflevering van Sesamstraat over de dood kijken dan andere kinderen. Hun ontwikkeling zal in een andere richting gestuurd zijn dan die van leeftijdsgenootjes die deze ervaring niet hebben. Het zal voor de aflevering van Sesamstraat kunnen betekenen dat een groep kinderen met ervaring zich veel meer in kan leven dan kinderen zonder ervaring. Het kan ook zijn dat kinderen met ervaring een nare associatie hebben bij de aflevering.

Emotie wordt tegenwoordig niet meer gezien als een stoorfactor maar juist als centrale motivatie en organisatie van de cognitie, van het handelen, van de sociale interactie en zelfs van de ontwikkeling (Mascolo en Griffin, 1998). Er is de laatste jaren steeds meer geschreven over de rol van emotie in de ontwikkeling, maar tot een uniforme kijk heeft dat geenszins geleid: het onderwerp wordt nog steeds op vele verschillende manieren benaderd. Mascolo en Griffin proberen in hun boek opheldering te verschaffen door de verschillende stromingen te bekijken en te vergelijken. De besproken stromingen worden aangeduid als: het biologisch perspectief, het cognitief perspectief, het structureel-ontwikkelings-perspectief, het functionalistisch perspectief en het sociaal-culturele perspectief. Van elke stroming wordt er een wetenschapper aan het woord gelaten in een apart hoofdstuk. In hun laatste hoofdstuk concluderen Mascolo en Griffin (1998) dat het bekijken en vergelijken van de verschillende benaderingen alleen nog maar meer vragen oproept. Elke stroming benadert de functie van de emotie op een andere manier, en zal dus tot andere conclusies komen.

Wel is het zo, dat alle besproken stromingen het er over eens zijn dat emoties gedachten en acties reguleren. De manier waarop iemand zal reageren, hangt dus af van de emotie die hij heeft. Er vindt constante wisselwerking plaats tussen de emotie en de cognitie, gedrag en sociale interactie (Mascolo en Griffin, 1998). Deze bevindingen maken het idee van de invloed van emotie op de ontwikkeling sterker. Het onderwerp dood brengt zoveel emotie met zich mee, dat een ervaring daarmee de ontwikkeling sterk zal sturen.

Verder komen Mascolo en Griffin (1998) in hun slothoofdstuk niet veel verder dan de constatering dat er verschillende manieren zijn om de emotie te onderzoeken. Het probleem van het onderwerp is dat emotie nou eenmaal niet makkelijk, of

zelfs helemaal niet, meetbaar is. De manier waarop we kijken naar de emotie zal bepalen wat de uitkomst van het onderzoek is.

In mijn onderzoek bekijk ik emotie in combinatie met ervaring. Wat is de invloed van een emotionele ervaring op de ontwikkeling van de mens in zijn kinderjaren? Snapt een kind van vier meer van de dood wanneer het er al mee in aanraking is geweest? En in hoeverre is de kennis van een kind van belang bij het maken van een kinderprogramma?

In het boekje *Early experience and the life path* bespreken Clarke en Clarke (2000) een groot aantal onderzoeken naar de invloed van ervaring op de ontwikkeling. Opvallend hierbij is echter dat het gaat over ervaringen die kinderen op jonge leeftijd op hebben gedaan, en de uitwerking die deze ervaring heeft in de latere levensloop van de kinderen. Het gaat dus niet om de directe invloed van de ervaring op de ontwikkeling.

Uit het onderzoek van Fischer (1991) blijkt dat er niet veel bekend is over de functie van de emotie. Volgens haar is dat te wijten aan het feit dat emotie lange tijd een taboe is geweest. Het is volgens haar juist belangrijk te weten hoe de emotie van de mens werkt, zodat we te weten kunnen komen hoe mensen hun eigen gevoelens herkennen en interpreteren. Het is ook belangrijk te weten hoe men omgaat met bepaalde gevoelens.

Al sinds de tijd van de oude Grieken worden emoties afgeschilderd als irrationeel, en staat daarbij tegenover het denkvermogen van de mens. Toch is het volgens Fischer (1991) niet zo dat cognitie en emotie zo ver van elkaar verwijderd zijn. De cognitie stuurt als het ware het gevoel. Mensen leggen het gevoel dat zij hebben uit aan de hand van de situatie waarin zij verkeren. Wanneer iemand bijvoorbeeld zenuwachtig is, en weet dat hij binnenkort een sollicitatiegesprek heeft, zal hij die informatie aan elkaar koppelen. Wanneer iemand zich rusteloos voelt en zich niet kan concentreren zonder dat er een sollicitatie op komst is, zal hij niet weten wat er met hem aan de hand is. Mensen zijn geneigd om toch iets te zoeken wat de oorzaak van hun gevoel kan zijn, en passen hun gedrag daarna aan de situatie aan.

Emoties zijn daarom niet afgeschermd van de wereld, juist omdat een emotie altijd betrekking heeft op iets anders. Een mens is altijd boos, blij, verdrietig etc. *om*

iets. Een emotionele gesteldheid is dus een subjectieve ervaring van een situatie die zich voordoet (Fischer, 1991).

Het omgaan met emoties is dus aangeleerd. In het onderzoek van Fischer (1991) wordt niet de nadruk gelegd op de ontwikkeling van de emotie, of op kinderen. Het onderzoek van Collot d'Escury-Koenings (1990) richt zich wel specifiek op kinderen. Zij bespreekt een aantal onderzoeken naar het belang van ervaring binnen de ontwikkeling van kinderen. Zij laat zien dat er onenigheid bestaat over de vraag of ervaring bijdraagt aan de ontwikkeling van kinderen onder de acht jaar.

Om te bepalen of ervaring wel of niet van invloed is op de ontwikkeling van kinderen onder de acht jaar, heeft zij onderzoek verricht bij een groep kinderen met een gemiddelde leeftijd van vijf jaar. De kinderen werden in verschillende groepen ingedeeld. Eén groep bestond uit populaire kinderen, één groep uit gemiddelde, één uit afgewezen en de laatste uit genegeerde kinderen. Daarnaast werd er onderscheid gemaakt tussen kinderen die wel of niet sociaal-emotioneel gestoord waren. De helft van deze kinderen met een sociaal-emotionele stoornis zat in een inrichting, de andere helft niet.

De vraag waarop dit onderzoek een antwoord probeerde te vinden was: Hangt het niveau van *perspective taking* samen met de ervaring van een kind? In het onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen kwalitatieve en kwantitatieve ervaring. *Perspective-taking* betekent zoveel als het inlevingsvermogen van kinderen in anderen, maar ook in zichzelf. Dat wil zeggen: begrijpen de kinderen wat anderen, en ook wat zij zelf voelen. De kinderen moesten allemaal verschillende testen afleggen die beoogden het niveau van *perspective-taking* te meten.

Uit het onderzoek blijkt dat populaire en gemiddelde kinderen beter scoorden in de test dan de kinderen met een sociaal-emotionele stoornis. De door de groep afgewezen en genegeerde kinderen scoorden minder goed dan de populaire en gemiddelde kinderen, maar het verschil was niet groot. De afgewezen en genegeerde kinderen scoorden wel beter dan de kinderen met een stoornis, en de kinderen met een stoornis uit de inrichting scoorden weer beter dan de kinderen die niet in een inrichting zaten.

De kwaliteit van de sociale ervaring blijkt – nog steeds volgens dit onderzoek – meer van invloed te zijn dan de kwantiteit van de ervaring. De kinderen die afgewezen en genegeerd zijn, hebben minder ervaring op sociaal gebied dan de populaire en gemiddelde kinderen, maar de ervaring die ze hebben is van dezelfde kwaliteit, omdat ze naar dezelfde school gaan. Beide groepen scoren min of meer gelijk, en hebben een relatief hoge score in *perspective-taking*. Kinderen met een stoornis die op school zitten, hebben dezelfde hoeveelheid ervaring, krijgen namelijk evenveel aandacht, maar die is van een andere kwaliteit. Deze kinderen scoren beduidend lager wat betreft *perspective-taking*.

Dit bewijst tevens dat kinderen onder de acht jaar zich wel degelijk anders ontwikkelen naar mate de ervaring toeneemt. De kinderen uit het onderzoek zijn immers allen onder de acht jaar, en ontwikkelen zich anders naarmate de ervaring verandert. Voor mijn onderzoek betekent dit dat de ervaring van een vierjarig kind ook iets te maken zou kunnen hebben met de mate van begrip over de dood in kindertelevisie. Een kind dat een familielid of huisdier is verloren aan de dood, zal anders in het leven staan, en ook anders naar televisie over de dood kijken dan een kind zonder ervaring op dat gebied. Juist bij het maken van kindertelevisie is het van belang te weten hoe een kind omgaat met emotie, en op welke manier de emotie invloed heeft op de ontwikkeling. Ouders die kinderen moeten uitleggen waar oma naartoe gaat als ze dood is, hebben het vaak al erg moeilijk. Laat staan wanneer er een broertje of zusje is overleden, of een van de ouders. Kinderen kunnen in therapie of naar cursussen, zoals die van Fiddelaers-Jaspers. De dood van een naaste heeft een grote invloed op het leven van ouder en kind, en men kan daar dan ook niet luchtig mee omgaan.

Om te weten op welke manier je een kinderprogramma met als onderwerp de dood kunt inrichten, moet je daarom weten hoe het kind omgaat met zijn gevoelens. In de volgende paragraaf zal ik op deze kwestie ingaan. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal ik tenslotte ingaan op de vraag welk begrip kinderen hebben van sterven, doodgaan en dood.

4.3 Kinderen en coping

Kinderen gaan op een heel andere manier om met ervaringen en met begrippen die zij nog niet kennen, dan volwassenen. Volgens Tizard en Hughes (1984) zijn kinderen zich er vaak van bewust dat hun conceptuele kader nog niet voldoende ontwikkeld is om om te gaan met (to cope with) nieuwe ervaringen. Om een nieuwe ervaring beter te begrijpen, zullen kinderen vaak een gesprek met een ouder aangaan. Kinderen van vier jaar oud beseffen al dat dit een goede manier is om hun kennis te vergroten.

Een *coping strategy* wordt gebruikt wanneer zich een onhandelbare situatie voordoet, waarbij er meer gevraagd wordt dan kan worden opgebracht (Carr, 2004). Dit is een heel ruim begrip dat gewoonlijk gehanteerd wordt in stressvolle of moeilijke situaties zoals wanneer er iemand overlijdt. Het begrip *coping strategy* wordt ook gebruikt bij situaties waar kinderen een moeilijk onderwerp proberen te begrijpen. Carr bespreekt de verschillende manieren waarop mensen met zulke situaties om kunnen gaan. Bij een kind ligt het probleem echter anders dan bij volwassen mensen. Helaas bespreekt Carr geen *coping strategies* voor kinderen in zijn werk.

Pas wanneer een kind de leeftijd van 8 jaar heeft bereikt, zal het zich ervan bewust worden dat hij een andere emotionele ervaring heeft dan zijn leeftijdsgenootjes. Vanaf die leeftijd zullen kinderen ook pas gaan nadenken over *coping strategies* (Keenan, 2002). De gekozen *coping strategy* hangt niet alleen van de leeftijd af, maar ook van het kind zelf. Zo zal een agressief kind een andere *coping strategy* hanteren dan een verlegen kind. Daar waar een verlegen kind zich terug zal trekken en proberen het probleem voor zichzelf te houden, zal een agressief kind het probleem op anderen projecteren (Wolchick en Sandler, 1997).

Ook uit onderzoek van Garmezy en Rutter (1983) blijkt dat kinderen erg verschillend reageren op nieuwe situaties die zij wellicht nog niet begrijpen. De manier waarop kinderen reageren hangt af van hun ervaringen en van de omstandigheden waarin ze verkeren. Ook hangt de reactie van het kind af van zijn leeftijd. Bij een ernstige gebeurtenis zullen kinderen van rond de vier jaar op het

moment zelf maar gedurende een korte tijd reageren, maar de uitwerking op lange termijn zal juist heviger zijn. Het vierjarige kind lijkt in eerste instantie niet erg gevoelig te zijn, maar op termijn blijken de gevolgen een grote impact te hebben. Voor mijn onderzoek zou dat betekenen dat er in eerste instantie niet zal blijken hoe een ervaring invloed heeft op de ontwikkeling uit de reactie van kinderen. Of dat klopt, valt nog te bezien. Als een kind van vier jaar een moeilijke ervaring achter de rug heeft, lijkt mij dat, wanneer ze daar weer mee geconfronteerd worden, ook op zullen reageren. Dus als in mijn onderzoek een kind zojuist een dierbare heeft verloren aan de dood, en met dat onderwerp geconfronteerd wordt, denk ik dat dat zeker aan het kind te merken zal zijn.

Boeken over *coping* en *coping strategies* bespreken in de meeste gevallen de combinatie van *coping* en stress. Vervolgens behandelen de schrijvers, zoals Carr (2004) en Wohlchick et al. (1997), verschillende manieren van *coping*. Een punt waarover alle auteurs het eens zijn, is dat iedereen zijn eigen manier van *coping* heeft. Ook al houden kinderen zich niet bewust bezig met hun manier van *coping*, ze hebben allemaal hun eigen manier om met moeilijke begrippen en situaties om te gaan.

Omdat de meeste wetenschappers het begrip *coping* koppelen aan onderwerpen als kanker, 9/11, natuurrampen, scheidingen etc., en niet aan het omgaan met een nieuwe situatie, is het moeilijk om voor mijn onderwerp geschikte bronnen te vinden. Binnen mijn onderzoek over kinderen en televisie wil ik namelijk gaan kijken of thema programma's een rol kunnen spelen in de *coping strategy* van jonge kinderen. Ik wil met name achterhalen of een kinderprogramma als Sesamstraat een middel kan zijn om kinderen te helpen bij het omgaan met moeilijke situaties, en om kinderen voor te bereiden op eventueel moeilijke periodes, door de vraag te beantwoorden of, en op welke manier kinderen hun ervaring gebruiken bij het kijken naar televisie programma's. Voor kinderen die al met de dood in aanraking zijn geweest, zou een aflevering over de dood een steun kunnen zijn. Maar begrijpen kinderen deze aflevering wel? Kan televisie dienen als hulpmiddel voor kinderen om ze moeilijke zaken te laten begrijpen? En hebben kinderen die wel al ervaring hebben op dat gebied, iets aan hulp die door een massamedium kan

worden geboden? Koppelen zij het onderwerp aan hun eigen leven, of is daar meer voor nodig dan een kwartiertje bewegende beelden?

Omdat er nog zo weinig onderzoek is gedaan naar de manier waarop kinderen met moeilijke begrippen omgaan, wil ik met mijn onderzoek een belangrijke bijdrage leveren aan deze kwestie. Zoals ik al stelde, is alle informatie over kinderen en *coping* gericht op ernstige gebeurtenissen, en op tips voor ouders over hoe ze met de kinderen om moeten gaan. Maar hoe gaan kinderen *zelf* om met nieuwe situaties? Wat doen zij zonder hulp van ouders?

4.4 Kinderen en hun begrip van de dood

Wanneer emotie en ervaring zo een grote invloed heeft op de ontwikkeling van de mens, en op het kind in bijzonder, dan zullen vanzelfsprekend gebeurtenissen met een grote emotionele lading van grote invloed zijn op de ontwikkeling. Als een kind iemand in zijn omgeving verliest, zal dat ongetwijfeld invloed op hem hebben. Maar wat begrijpen kinderen van de dood? Uit het onderzoek van Tizard en Hughes (1984) is gebleken dat kinderen van vier jaar heel geïnteresseerd zijn in de geboorte en dood van mensen en dieren. Dat bleek uit de vragen die kinderen aan hun ouders stelden over dit onderwerp. Aan de andere kant kunnen kinderen het vaak geen plaats geven in hun logica. Zo snappen zij niet wat “voor altijd” betekent, omdat hun begrip van tijd nog niet ontwikkeld is. Bij veel van de gesprekken tussen ouder en kind die over de dood gingen, bleken de kinderen in verwarring te verkeren over dit onderwerp. De ouders konden vaak niet duidelijk genoeg uitleggen wat doodgaan precies betekent, en de kinderen blijven daardoor achter met vragen.

Kinderen van vier jaar zitten volgens de theorie van Piaget (1969) nog in de pre-operationele fase en begrijpen van de dood alleen nog maar dat iemand die dood is, niet meer beweegt. De meer abstracte concepten die met het onderwerp samenhangen, begrijpen zij nog niet.

Norris-Shortle, Young en Williams (1993) deden onderzoek naar de manier waarop kinderen van drie jaar en jonger met de dood omgingen. Om tot een inzicht te komen, maakten zij een overzicht aan de hand van een aantal theorieën, die

voortkomen uit verschillend observatieonderzoek, die in de loop der jaren ontwikkeld zijn over kinderen en hun begrip van de dood. De reden dat zij kinderen jonger dan drie jaar behandelden, was dat uit literatuur bleek dat kinderen vanaf een jaar of vier al een idee beginnen te krijgen over het, volgens Speece en Brent (Norris-Shortle et al., 1993, p.738), eerste beginsel van het begrijpen van de dood, namelijk de non-functionaliteit.

Vanaf een jaar of vijf beginnen kinderen veel vragen te stellen over geboorte en doodgaan, en de vragen zullen toenemen wanneer er iemand binnen de leefwereld van het kind geboren wordt of sterft. Ook kunnen er vragen ontstaan bij het kind wanneer het iets op televisie ziet wat het niet snapt (Segal en Bardige, 2000).

Een kind van vier jaar zal ook proberen dingen zelf te begrijpen, en daarvoor zal het gebruik maken van eerdere ervaringen die hij in zijn korte leventje heeft opgedaan (Ilg et al., 1992). Bij een onderwerp als de dood, dat veel invloed op een kind heeft, zal dit zeker het geval zijn. Wat een kind snapt van de dood zal dus samenhangen met wat het kind er van heeft meegekregen. Een kind dat niet lang geleden een grootouder heeft verloren, zal meer vragen stellen over de dood, en, afhankelijk van de antwoorden die hij krijgt, meer weten over het onderwerp. Kinderen die niets meemaken over overlijden, hebben geen aanleiding om er vragen over te stellen.

Wat je een kind kan vertellen over de dood, hangt dan ook sterk af van het kind zelf. Ilg et al. (1992) zijn van mening dat zowel de leeftijd van een kind als zijn persoonlijke ervaring meegewogen moet worden bij het bepalen van wat een kind verteld kan worden over dit onderwerp. Wanneer een kind jonger dan vier jaar is, zal het nauwelijks reageren op een uitleg over de dood. Als het iets ouder is, zal er des te meer reactie komen, maar het is altijd van het grootste belang dat er wordt ingegaan op de respons van het kind zelf, aangezien het kind met zijn eigen logica niet kan bevatten wat het is om dood te gaan. Er bestaat dan een kans dat het kind bang wordt, omdat het zelf de gaten in zal gaan vullen over wat het niet weet (Ilg et al., 1992). Bij het maken van kindertelevisie moet daar dan ook rekening mee gehouden worden. Er moet duidelijk met het onderwerp om worden gegaan, zodat

kinderen met zo min mogelijk vragen achter blijven. Willis (2002) geeft een viertal noties aan, die kinderen kunnen helpen om een beter begrip te krijgen van de dood.

De eerste daarvan is het begrip dat de dood niet terug te draaien (*irreversibility*) is. Kinderen halen veel informatie uit eerdere ervaring wanneer zij proberen iets te begrijpen. In het dagelijks leven zien zij dat dingen die breken of het niet meer doen, weer gemaakt kunnen worden. Het is dan ook vaak moeilijk om te begrijpen dat iemand die dood is niet meer terug kan komen.

De tweede notie die kinderen leren als ze meer over de dood te weten komen, is die van finaliteit (*finality*). Dit houdt in dat doodgaan voor altijd is, en dat iemand de doodgaat niet meer terugkomt. Dit is voor kinderen extra moeilijk te begrijpen omdat zij een andere voorstelling van de tijd hebben dan volwassenen. Het is moeilijk om te begrijpen wat “voor altijd” betekent. Hoewel de eerste en tweede notie sterk op elkaar lijken, denk ik dat de eerste meer betrekking heeft op het niet kunnen repareren, en de tweede notie op het begrip van tijd.

De derde notie is die van de onontkoombaarheid (*inevitability*) van de dood. Doodgaan is een natuurlijk proces, en het zal iedereen uiteindelijk overkomen. Willis (2002) legt uit dat kinderen vaak denken dat het misschien hun schuld is dat de overledene niet meer terugkomt, omdat zij iets hebben gedaan wat niet mocht. Dat als zij dat niet hadden gedaan, die persoon er nog zou zijn.

De laatste notie die kinderen leren is die van de causaliteit (*causality*) van de dood. Ze leren over de levensloop van de mens, die begint met de geboorte en eindigt met de dood. Deze vier noties moet een kind leren voordat het zal begrijpen wat het betekent als iemand doodgaat. Op welke leeftijd die kinderen met die verschillende noties overweg kunnen, staat niet helemaal vast.

Ook de laatste twee noties verschillen maar in zeer kleine mate van elkaar. Mijns inziens is het echter het kleine nuance verschil dat telt. De onontkoombaarheid legt de nadruk op het feit dat op dat moment niemand iets had kunnen doen om de dood tegen te gaan. De notie van causaliteit legt de nadruk op de loop van het leven, geboren worden en sterven. Kinderen leren stapje voor stapje, en het nuanceverschil lijkt mij daarbij erg belangrijk.

Willis (2002) stelt dat tegenwoordig wordt aangenomen dat kinderen rond de leeftijd van drie of vier jaar begrip beginnen te ontwikkelen voor de dood.

Vervolgens haalt zij Nagy aan, die drie fases onderscheidt bij het begrijpen van de dood. In de eerste fase (van 3 tot 5 jaar) vergelijkt het kind sterven met verhuizen. Iemand die is gestorven is vertrokken naar een andere plaats. In de tweede fase (van 5 tot 9 jaar) denken kinderen nog dat je kunt ontkomen aan de dood, en in de derde fase (vanaf 9 jaar) snappen kinderen dat iedereen uiteindelijk dood zal gaan.

Hoe een kind omgaat met de dood, hangt sterk af van de ouders. Kinderen weten vaak niet wat ze aan moeten wanneer er iemand in hun buurt is overleden, en zullen het gedrag van de ouders over nemen. Het heeft absoluut geen zin om kinderen niet serieus te nemen wanneer ze vragen naar de dood. Dit zal ze alleen maar het gevoel geven dat hun vragen niet van belang zijn. Willis (2002) geeft als afsluiting van het artikel een aantal tips die kunnen helpen om kinderen op verantwoorde wijze voor te lichten over sterven en dood.

1. Probeer waar mogelijk te zorgen dat er iemand bij het kind in de buurt blijft met wie het vertrouwd is. Laat deze persoon vragen van het kind beantwoorden.
2. Vertel het kind over de dood in een rustige omgeving, waar het niet afgeleid zal worden.
3. Wees specifiek, eerlijk en concreet in je beschrijving.
4. Beantwoord vragen zo eerlijk mogelijk. Als je het antwoord niet weet, zeg dat dan gewoon!
5. Geef het kind tijd om te reageren op de uitleg. Een kind heeft vaak meer tijd nodig om na te denken dan een volwassene.
6. Vermijd eufemismen, dit zal alleen tot onbegrip leiden.
7. Wanneer je niet weet wat het geloof van de ouders van het kind is, vermijd dan een gesprek over wat er gebeurt na de dood.
8. Maak het kind duidelijk dat het niet verantwoordelijk is voor het overlijden van de betreffende persoon.
9. Respecteer de reactie van het kind, ook als het er een is die je niet had zien aankomen.

10. Dwing het kind niet een door jou gewenste reactie of antwoord te geven omdat je denkt dat het de juiste reactie is.

De tips die door Willis (2002) opgesteld zijn voor het omgaan met kinderen en de dood, zijn manieren om het kind zoveel mogelijke positieve aandacht te geven wanneer het om moet gaan met het begrijpen van de dood. De tips lijken slechts ideeën die een weldenkend mens zelf op kan stellen. Desalniettemin is het geen slecht idee om deze tips te volgen bij het vertellen over de dood aan kinderen. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de meeste wetenschappers het belangrijk vinden dat er voorzichtig met kinderen omgegaan wordt wanneer de dood met hen besproken wordt. Het lijkt daarom niet voor de hand liggend dat het verstandig is om kinderen over dit onderwerp te leren door middel van een massamedium. Er kan op deze manier nooit ingespeeld worden op vragen die kinderen hebben. Hoe de makers van Sesamstraat toch denken verantwoordelijke televisie te maken, staat beschreven in hoofdstuk 5: kinderen en televisie.

4.5 Conclusie hoofdstuk 4

Westman (1973) vraagt zich in zijn boek *Individual differences in children* af of het van belang is om rekening te houden met de persoonlijke verschillen tussen mensen. Je hoeft geen wetenschapper te zijn om te weten dat elk mens zich op zijn eigen manier ontwikkelt, en dat we allemaal op een andere leeftijd toe zijn aan het maken van een bepaalde grote stap in ons leven.

Aan de andere kant ligt het ook vast dat we gemiddeld een bepaalde leeftijd moeten hebben voordat we dingen kunnen beginnen te begrijpen. De *comprehension* van een kind zal toenemen wanneer de aandacht toeneemt. Pas wanneer een vierjarig kind begrijpt wat er gebeurt in een televisieprogramma, zal het zijn aandacht erop vestigen, en niet andersom (Kundanis, 2003).

Wel moeten we ons er steeds van bewust zijn, dat niet alle vier-jarigen zich op hetzelfde ontwikkelingsniveau bevinden. De manier waarop een kind iets begrijpt, hangt dus niet volledig af van zijn leeftijd, maar ook van zijn kennis, die het in zijn

korte leventje al ergens kan hebben opgedaan, terwijl zijn leeftijdsgenootjes die kennis op latere leeftijd pas zullen verwerven (Kundanis, 2003).

De meeste vierjarige kinderen leven af en toe nog in hun eigen fantasiewereld. Zonder hulp van een ouder, zo stelt Piaget (1969), zal een kind bijvoorbeeld bang zijn dat er een monster in hun bed ligt. Dit betekent dat het nog niet alles op eigen houtje zal begrijpen. Het lijkt mij een gewaagde stap van de makers van Sesamstraat om, met deze informatie in het achterhoofd, een aflevering van het programma te wijden aan de dood.

De makers van het kinderprogramma schatten de doelgroep echter hoger in, en als we Dunn's verslag lezen (Bernstein en Brannen, 1996), is dat niet eens zo gek. Het vierjarige kind is leergierig, en zal moeite doen om te begrijpen wat hem verteld wordt. De ervaring die het opdoet in eerdere jaren zal hij meenemen bij zijn pogingennieuwe zaken die op zijn pad komen, te begrijpen.

Kundanis bespreekt in haar boek een aantal onderzoeken naar kinderen en hun ontwikkelingen de invloed daarop van televisie en andere media. Naarmate kinderen ouder worden, snappen zij beter op welke complexe manier de media in elkaar steken.

Als kinderen nog jong zijn, zo blijkt uit dit hoofdstuk, hebben zij veel persoonlijk aandacht nodig bij het leren begrijpen van complexe onderwerpen, en dit geldt in bijzondere mate voor kwesties als sterven, doodgaan en de dood. Aan de andere kant blijkt steeds dat kinderen ook voor zichzelf kunnen denken. Hebben de makers van Sesamstraat de kinderen goed ingeschat bij het maken van de aflevering over de dood? Of is het een onderwerp dat onmogelijk adequaat via een massamedium behandeld kan worden?

In het volgende hoofdstuk komt het programma Sesamstraat uitgebreid aan bod. Wat is het doel van het programma, hoe willen de makers dat doel bereiken? Welke discussies heeft het programma in de loop van zijn bestaan opgeroepen?

5 Kinderen en televisie

Het is lastig te onderzoeken op welke manier televisie invloed heeft op (het gedrag van) kinderen. Het is namelijk moeilijk om alle omliggende factoren, zoals invloed van ouders en sociaal milieu, uit te schakelen. Welk deel van het gedrag van een kind bijvoorbeeld te wijten (of te danken?) is aan de invloed van geweld op televisie, is vrijwel onmogelijk te achterhalen. In mijn onderzoek wil ik dan ook liever de nadruk leggen op de receptie van een televisieprogramma bij kinderen. Ik wil er achter komen op welke manieren kinderen betekenis geven aan datgene wat zij op televisie zien, en hoe een en ander in hun belevingswereld past.

Het lastige bij het maken van kindertelevisie is dat kinderen uit één doelgroep, dus van dezelfde leeftijd, niet altijd op hetzelfde ontwikkelingsniveau zitten. Bij het leren van letters en cijfers bij een programma als *Sesamstraat* is dat op zich geen probleem. Een kind dat verder ontwikkeld is dan een ander kind, kan zich focussen op andere elementen in het programma, en een kind dat nog niet tot tien kan tellen kan elke dag oefenen, want het tel- en leeselement komt elke dag aan bod.

Wanneer het echter gaat om sociale kwesties, is het een heel ander probleem. Uit het vorige hoofdstuk is gebleken, dat kinderen van vier jaar vaak met een hele hoop vragen zitten. De uitleg van een sociale kwestie op televisie kan nog meer vragen oproepen, maar de televisie kan niet inspelen op die vragen van de kinderen.

Toch is er een groot aantal boeken geschreven waaruit blijkt dat televisie ook als een leermiddel ingezet kan worden. Zo bestaat er de boekenreeks *Mag de TV aan?* (Nikken, 1989) deel 1 tot en met 4. In deze boekjes worden verschillende kanten van het televisiekijken van kinderen besproken. De schrijver is van mening dat televisiekijken iets is wat we moeten leren. Het is niet vanzelfsprekend dat een kind bijvoorbeeld emoties herkent die op het scherm uitgebeeld worden. Positieve emoties herkennen is makkelijker dan het herkennen van emoties als angst en boosheid.

Het tempo van de televisieprogramma's ligt vaak erg hoog. Wanneer het tempo iets lager ligt en het geluid rustiger is, zal een kind makkelijker snappen wat er op TV gebeurt. Ook is het belangrijk dat een programma niet te lang duurt. Daarnaast is het moeilijk voor kinderen om tijdssprongen, flashbacks en

flashforwards te herkennen. Het begrijpen van de taal van de televisie is iets wat een mens door ervaring moet leren (Nikken, 1989).

Wanneer een persoon ervaring heeft met een situatie die op televisie wordt uitgebeeld, zal deze er anders op reageren dan een persoon dat geen ervaring heeft met eenzelfde situatie. Zillmann (1991) heeft het in deze context over *affective memory*. Wanneer er iemand in een brandend huis te zien is in een film, zal een kijker die ook ooit in een brandend huis gestaan heeft, meer meevoelen met de hoofdpersoon dan een kijker die dit nooit heeft meegemaakt.

Bij kinderen ligt dit verschil iets anders, omdat zij de linguïstieke vaardigheden die hierbij nodig zijn, nog niet bezitten. De bewuste component van de mogelijke emotionele staat is nog niet aanwezig, zo legt Zillmann (1991) uit. De empathische respons is daarom niet compleet, simpelweg omdat het kind het nog niet kan bevatten.

Er bestaan echter wel theoretici die ervan uitgaan dat empathische respons een reflex is, en dus aangeboren. Dit idee onderbouwen zij aan de hand van de expressieve elementen die een mens uit wanneer hij ziet dat iemand pijn heeft. De persoon die kijkt, de *observer*, neemt de gezichtsuitdrukking van de *observed* (de bekeken persoon) over. Hierdoor wordt hetzelfde gevoel opgehaald bij de *observer*. Het bewijs dat dit al van kleins af aan gedaan wordt, is volgens deze theoretici dat baby's gaan huilen als een andere baby dat ook doet (Zillmann, 1991).

Dat zou betekenen dat kinderen, tijdens het kijken naar de aflevering van Sesamstraat over leven en dood, zullen zien dat meneer Aart droevig is om het verlies van zijn vader, en zijn gemoedstoestand over zullen nemen. Er zijn echter theoretici die het niet eens zijn met de theorie over empathische respons als reflex. Zij hangen de theorie aan over empathische respons als aangeleerde respons. De theoretici zijn van mening dat de theorie over empathie als reflex veel te kort door de bocht is. Empatische reacties komen volgens hen dan ook voort uit *socially parallel affective experience*. Dat houdt in dat iemand die zelf het gevoel van pijn heeft meegemaakt, dat gevoel ook kan herkennen en herleven. Zo zal een kind herkennen dat zijn moeder tevreden kijkt, en het kind zal daarom zelf ook blijer worden (Zillmann, 1991).

Naast de theorieën over empathische respons als reflex of aangeleerde respons, is er nog een theorie die een stapje verder gaat: de theorie over empathische respons als een cognitieve gemedieerde respons. Hierbij plaatst de *observer* zich in gedachten in de situatie van de *observed*. Hierbij is het niet zo zeer van belang dat de *observer* blootgesteld wordt aan een bepaalde stimulans, als wel de cognitieve handeling die daarbij komt kijken aan de kant van de *observer*. Het niveau van de empathische respons hangt hierbij af van de ervaring van de kijker (Zillmann, 1991). De vraag daarbij blijft nog altijd in welke mate deze theorie toepasbaar is op jonge kinderen.

Om daarachter te komen richt ik me op onderzoeken die er gedaan zijn naar de wisselwerking tussen kinderen en televisie. Valkenburg (1995) bespreekt de manier waarop *fantasy play* invloed heeft op de ontwikkeling van een kind, en hoe televisie daar al dan niet aan bijdraagt. Onder *fantasy play* verstaat Valkenburg letterlijk fantasierijk spelen, toneelspelen voor zichzelf als het ware. Kinderen verzinnen hierbij een situatie en een rollenpatroon, zoals “vadertje en moedertje spelen”, waarbij één kind voor vader, en één kind voor moeder speelt. De vader en moeder wonen in een huis en daar speelt zich af wat de kinderen verzinnen. Het kan ook gaan om een ridder en een prinses in een kasteel of actiehelden die de slechterik moeten verslaan.

De ideeën die kinderen krijgen voor het *fantasy play* doen zij op in het dagelijks leven: een klein voorval, een verhaal dat ze hebben opgevangen, iets wat ze op tv hebben gezien. Kinderen die meer aan *fantasy play* doen, zijn vrolijker dan andere kinderen, zelfverzekerder en flexibeler in nieuwe situaties. Op deze manier draagt *fantasy play* bij aan de ontwikkeling van jonge kinderen, zo stelt Valkenburg naar aanleiding van haar onderzoek (1995). Uit haar beschrijving blijkt echter niet of de kinderen vrolijk zijn omdat zij geen televisie kijken, of dat vrolijke kinderen in den beginne al minder televisie kijken.

Er zijn verschillende hypothesen over de rol die televisie speelt in het al dan niet bevorderen van de *fantasy play*. Deze hypothesen zijn in te delen in twee groepen: de stimulerende en de reducerende hypothesen. Aanhangers van de stimulerende hypothesen zijn van mening dat kinderen de televisie als een bron gebruiken voor

hun spel. Een aantal welbekende televisieprogramma's maken de kinderen bewust van bepaalde onderwerpen, waarbij de kinderen nieuwe spellen kunnen bedenken. Aanhangers van de reducerende hypothesen zijn het hier juist niet mee eens (Valkenburg, 1995).

Er is een groot aantal theorieën over de negatieve invloed van televisie, en die theorieën zijn voornamelijk gebaseerd op de programma's van de commerciële zenders. Niet al deze theorieën hebben echter een empirische basis. Zo bestaat er de *rapid pacing hypothesis*, die uitgaat van de slechte invloed van de snelle montage in televisie. Kinderen zouden hierdoor teveel informatie in een keer binnenkrijgen, en nog maar kort de aandacht bij langdurige gebeurtenissen kunnen houden. Zelf ben ik deze theorie eerder tegengekomen bij het echtpaar Singer (zie paragraaf 5.2). Het echtpaar had dezelfde kritiek, maar ook zij hebben er nooit een gedegen onderbouwing voor gegeven. Valkenburg (1995) trekt de theorie daarom in twijfel.

Ook de *displacement* en de *passivity hypotheses* maken niet waar wat ze beloven. De eerstgenoemde beweert dat kinderen niet meer zouden spelen tijdens het televisiekijken, en dat de tijd die in het tv kijken gestoken wordt, dus af zou gaan van de tijd die ze aan spelen besteden. Valkenburg (1995) heeft echter aangetoond dat kinderen juist tijdens het tv kijken ook aan het spelen zijn. De *passivity hypothesis*, die uitgaat van de "let you entertain me-mentaliteit" gaat om deze reden ook niet op. Het is immers niet zo dat kinderen wezenloos voor zich uit zitten te kijken wanneer zij televisie aan het kijken zijn, zo bleek uit de observaties van Valkenburg (1995).

Dan blijven volgens Valkenburg (1995) nog twee theorieën over die uitgaan van de slechte invloed van de televisie. Dat zijn de *arousal* en de *anxiety hypotheses*. Deze theorieën gaan uit van de slechte invloed van gewelddadige televisie, en aangezien die niet aan bod komt in mijn onderzoek, kan ik deze buiten beschouwing laten.

Opvallend is, dat bij elk van deze theorieën niet wordt gesteld dat televisie een medium is dat een slechte invloed op kinderen heeft, ongeacht het programma waar kinderen naar kijken. Het wordt niet uitgesloten dat een kind iets kan leren van een educatief programma.

Valkenburg (1995) voert een onderzoek uit naar de relatie tussen *fantasy play* van kinderen en het kijken naar televisie. Dit doet zij in vier delen: 1) quasi-experimenteel onderzoek naar de invloed van televisie en de hoeveelheid tijd besteed aan spelen. 2) Kwalitatief onderzoek naar de invloed van televisie op de inhoud van het spel. 3) Correlatie onderzoek naar de relatie tussen televisiekijken en *fantasy play*. 4) Experimenteel onderzoek naar de invloed van programma karakteristieken op *fantasy play*. Uit deze onderzoeken is gebleken dat er meer aanwijzingen zijn voor een reductie van de *fantasy play* bij het kijken van televisie, dan voor een stimulans. In de conclusie van de studies komt duidelijk naar voren dat de tijd die het kind stopt in het kijken naar televisie, afgaat van de speeltijd van het kind.

Wel zijn er een aantal kinderprogramma's die speciaal gemaakt zijn om de kinderen te stimuleren in hun *fantasy play*. Deze programma's halen volgens het onderzoek hun doelstelling. Sesamstraat behoort volgens Valkenburg (1995) echter niet tot deze programma's. Dit kinderprogramma heeft volgens het onderzoek van haar geen invloed op de *fantasy play* van kinderen. Het helpt de kinderen in die zin dus ook niet met hun ontwikkeling. Maar kunnen zij wel op een ander niveau iets leren van het programma?

Kinderen kunnen niet alles begrijpen wat zij op televisie zien zonder hulp van een ouder. Zij kunnen een gebeurtenis nog niet in een groter kader plaatsen. Soms wordt er in een uitzending iets gesuggereerd, waarvan een kind de bedoeling niet snapt, simpelweg omdat het nog te weinig levenservaring heeft. Dat kan gaan om een ingewikkelde relatie in een dramaserie, waarbij een vrouw een relatie heeft met twee mannen. Het is mogelijk dat een kind daar de ernst niet van inziet, omdat het zelf nog nooit verliefd is geweest, laat staan dat het al een liefdesrelatie heeft gehad. Het kan ook gaan om een grapje dat een kind om dezelfde redenen niet begrijpt, of om het feit dat een dramaserie zich niet in het echte leven afspeelt, en in scène gezet is (Nikken, 1989).

Nikken (1989) heeft het in dit geval niet specifiek over kindertelevisie, maar zelfs daar wordt niet altijd duidelijk uitgelegd wat er bedoeld wordt. In een kinderserie kunnen ook grapjes gemaakt worden die voor een kind onbegrijpelijk zijn, of zelfs onderwerpen aangekaart worden waar een kind nog niet genoeg van

snapt om het programma te kunnen volgen. Dit is relevant voor mijn onderzoek aangezien ik de vraag stel of kinderen een moeilijk onderwerp als de dood wel snappen wanneer het ze via een massamedium uitgelegd wordt.

Het is belangrijk dat de ouders aanwezig zijn wanneer op tv zware onderwerpen aan de orde komen. Dat gebeurt overigens lang niet altijd. Aan het eind van het eerste deel van *Mag de TV aan?* stelt de schrijver (Nikken, 1989) dat de manier waarop er in huis met de televisie wordt omgegaan, belangrijk is. Ouders moeten zich interesseren voor het kijkgedrag van de kinderen, en ervoor zorgen dat de TV een positieve invloed op ze kan hebben. Veel kinderen kijken mee naar het nieuws, waarbij ze geconfronteerd worden met zaken als oorlog, hongersnood en AIDS. Toch betekent dat volgens Nikken niet dat kinderen alles ook begrijpen. Voor moeilijke programma's, zoals het journaal voor volwassenen, hebben kinderen vaak maar weinig interesse. Veel onderwerpen uit deze programma's gaan dan ook langs de kinderen heen. Ze gaan dan liever iets anders doen, omdat zij hun aandacht niet bij het programma kunnen houden. Dat is wederom de vraag waarop ik in mijn onderzoek een antwoord zoek: houden kinderen hun aandacht wel bij een zwaarbeladen onderwerp? Hoe proberen de makers van Sesamstraat het kind bij de les te houden?

In het proefschrift van Van Lil (1995) wordt duidelijk dat het, vooral bij moeilijkere onderwerpen, zeer gewenst is dat ouders met de kinderen meekijken naar televisie. Ouders zijn in staat om de emotionele reacties van kinderen te verminderen. Dit kan het geval zijn wanneer een kind bang is, maar ook wanneer het in de war raakt van wat het op televisie ziet. Een ouder kan een kind uitleggen wat het ziet, ook wanneer het gaat om een kinderprogramma. Van Lil stelt dat 30% van de ouders nooit met hun kinderen bespreekt wat zij op televisie hebben gezien. 50% van de ouders komt er af en toe aan toe dit wel te doen. Het zijn daarbij voornamelijk de ouders met een laag socio-economische status die toegeven bijna nooit met hun kinderen mee te kijken naar wat zij zien. Later onderzoek heeft dat echter nooit kunnen bekrachtigen, geeft Van Lil zelf toe. Feit blijft dat het ook bij een programma als Sesamstraat belangrijk is dat ouders meekijken, zeker wanneer er een onderwerp wordt behandeld dat voor kinderen moeilijk te begrijpen kan zijn.

In paragraaf 5.2 zal ik de verschillende bevindingen over het programma uiteenzetten, en bekijken op welke manier er onderzoek is gedaan. Voordat ik daaraan begin, beantwoord ik de volgende vraag: Wat willen de makers van Sesamstraat bereiken, en hoe denken zij dit te doen?

Het is namelijk belangrijk dat we, voordat we kritiek uiten op de werkwijze van de makers, erachter komen wat hun bedoelingen eigenlijk zijn. Daarna kunnen we kijken op welke manier zij proberen eventuele beloftes waar te maken, en of het ze lukt om dat daadwerkelijk te doen.

5.1 Doelstellingen van Sesamstraat – De makers

Kinderen vanaf een jaar of vier krijgen een gerichte voorkeur wanneer zij televisie kijken. Zij kunnen echter nog niet hun aandacht erg lang bij een programma houden. Kindertelevisie speelt in op dit gegeven door gebruik te maken van opvallende geluiden, muziek of kinderstemmetjes. Pas vanaf een jaar of acht kunnen kinderen programma's redelijk snappen. Die leeftijd ligt lager als het gaat om kinderprogramma's, maar het maakt daarbij wel veel uit of er ouders aanwezig zijn wanneer de kinderen voor de buis zitten (Nikken, 1989). In deze paragraaf zal ik nagaan op welke manier de makers van Sesamstraat inspelen op deze gegevens, of hoe zij denken dat zij het beter kunnen.

Truglio heeft onderzoek gedaan naar de manier waarop kinderen actief bezig zijn wanneer zij naar Sesamstraat kijken (Kundanis, 2003). Zij zet daarbij allereerst de doelstellingen van de makers uiteen. De makers van *Sesame Street* hebben er nooit een geheim van gemaakt dat het voor hen belangrijk was om de kinderen te entertainen. Daarnaast wilden zij de kinderen ook iets leren. Kinderen met een leerachterstand hadden op deze manier een mogelijkheid om hun achterstand in te halen op een makkelijk toegankelijke wijze. Hierdoor zouden zij geen achterstand meer hebben op kinderen wanneer zij naar de basisschool zouden gaan.

Belangrijk binnen het concept was dat het vooral leuk moest zijn voor de kinderen om naar te kijken. Ze mochten niet het idee hebben dat ze aan het leren

waren. Het was daarbij wel de bedoeling dat de ouders meekeken, zodat het leren uit meer bestond dan alleen een kwartiertje televisie kijken (Kundanis, 2003).

Deze laatste stelling is echter opmerkelijk. De ouders moeten mee kijken naar het programma, maar het programma is ook opgezet voor kinderen met een leerachterstand. Deze achterstand hebben zij opgelopen nog voordat zij naar school gingen, en hangt dus samen met het sociale milieu van het kind. De ouders zijn vaak niet van Amerikaanse afkomst, en zullen niet altijd in staat zijn de kinderen te helpen met vragen die zij hebben naar aanleiding van een aflevering. Ook wordt er voordat het programma begint, nergens aangegeven dat gewenst wordt dat ouders meekijken.

De Nederlandse variant van het Amerikaanse *Sesame Street* is niet opgezet met geheel dezelfde doelstellingen, waardoor deze kritiek niet zonder meer toegepast kan worden op Sesamstraat. In een informatieboekje dat speciaal is opgesteld om vragen van onder andere ouders en studenten te beantwoorden, wordt uitgelegd wat de verschillen zijn.

Volgens de NPS (2000) – het boekje is samengesteld door medewerkers van deze stichting – heeft het weinig zin om de cognitieve leerdoeleinden van *Sesame Street* klakkeloos over te nemen, aangezien de meeste vierjarige kinderen in Nederland al op school zitten. Om die reden besloot de NOS het accent te leggen op het stimuleren van de emotionele ontwikkeling, een onderdeel dat in de Amerikaanse variant nauwelijks aan bod komt.

“Sesamstraat wordt in 140 verschillende landen uitgezonden. De kracht van het programma schuilt in het promoten van universeel geachte waarden als verdraagzaamheid, solidariteit en eerlijk delen” zo stelt Van Bergeijk (2003, <http://www.vanbergeijk.com/artikele/sesamstraat.html>) in de inleiding voor een artikel over het programma in de VPRO gids. Van Bergeijk interviewt in zijn artikel Ajé Boschhuizen, eindredacteur van Sesamstraat. Deze laat weten dat de Amerikaanse versie van het programma meer gericht is op 1, 2, 3, en ABC. In Nederland willen de makers meer nadruk leggen op sociaal emotionele doelstellingen. Als voorbeeld daarbij geeft Boschhuizen: “wat doe je aan het monster

onder je bed.” (Boschhuizen, 2003, <http://www.vanbergeijk.com/artikele/sesamstraat.html>).

Ongeveer de helft van een aflevering van de Nederlandse Sesamstraat bestaat echter nog steeds uit scènes van het Amerikaanse *Sesame Street*. De andere helft wordt in Nederland gemaakt. Een opvallend verschil tussen de Nederlandse en Amerikaanse makers is dat de Amerikanen de uitzendingen niet thematisch inrichten. Dat de makers van Sesamstraat dat wel doen, zal zonder twijfel te maken hebben met het doel kinderen te stimuleren in hun emotionele ontwikkeling. Elke aflevering bestaat uit een aantal losse filmpjes, die hetzelfde onderwerp hebben om op die manier de kinderen met het onderwerp bekend te maken. De NPS zegt hierover: “Het werken met thema’s is ook in educatief opzicht bruikbaar. Het programma wordt leuker en toegankelijker als de kinderen kunnen associëren en begrijpen waarom het volgende onderwerp er is, ook als het er maar zijdelings mee te maken heeft.” (NPS, 2000, p.16)

De vraag is of de kinderen dit inderdaad wel begrijpen, en of een onderwerp als de dood niet wat hoog gegrepen is. In het informatieboekje wordt steeds de nadruk gelegd op het belang van continue onderzoek naar de invulling van het programma. Als voorbeeld wordt er een observatieonderzoek genoemd dat uitgevoerd werd door Divendal (1980) nadat er een aantal klachten van ouders waren binnengekomen. Kinderen zouden geklaagd hebben over het feit dat de uitzendingen herhaald werden, en waren verveeld weggelopen. De makers van Sesamstraat verkeerden echter in de veronderstelling dat kleuters het leuk vonden om steeds te kunnen voorspellen wat er komen gaat. Er werd een observatieonderzoek gedaan, en “de uitslag bevestigde het standpunt van de programmamakers.” (NPS, 2000, p.17)

Nog een veel voorkomende klacht die wordt genoemd, is die van het gebruik van hoofdletters in de items in plaats van kleine letters die fonetisch uitgesproken worden. Volgens de NPS wordt er tegenwoordig in het Nederlandse aandeel zoveel mogelijk gebruik gemaakt van fonetische letters, maar het zou jammer zijn om het Amerikaanse aandeel om deze reden te schrappen. Eindredacteur Ajé Boschhuizen zegt hierover: “Onze doelgroep, kinderen van drie tot zeven jaar, zit in verschillende

fases wat betreft leren lezen en schrijven. Eerst leren ze een fonetisch systeem en daarna het alfabet te benoemen. Wij willen de hele doelgroep bereiken en op deze manier zijn er items met letters voor elke leeftijd.” (NPS, 2000, p.20). Hieruit blijkt weer eens te meer dat het problematisch kan zijn wanneer je een doelgroep met grote diversiteit in opbouw iets probeert te leren. Sommige kinderen zijn er nog niet aan toe en voor andere kinderen is het bekende kost. In dit geval gaat het om de fasen waarin letters geleerd worden, maar hetzelfde geldt voor de fasen in emotionele ontwikkeling die voor de NPS blijkbaar zo zwaar weegt.

Het is uiteraard niet zo dat er niet gelet zou worden op de doelgroep bij het maken van een nieuwe aflevering. Vooral in het begin, zo wordt in de brochure uitgelegd, durfden de makers van het programma geen stap te zetten zonder de vraag te stellen: “En wat zegt onderzoek daarvan?” (NPS, 2000, p.18). Onderzoeken van de afgelopen 25 jaar geven een beeld van de gedachtewereld en de belevingswereld van de jonge kijkers. In de brochure wordt duidelijk vermeld dat de onderzoekers en de programmamakers het echt niet altijd met elkaar eens waren. Zo wordt er een voorbeeld gegeven van psycholoog Peter Levelt, die al vanaf het allereerste begin nauw betrokken is bij Sesamstraat. Hij vertelt dat de programmamakers hem wel eens heel lastig hebben gevonden omdat hij op het gebied van vrouwenemancipatie en antiracisme een voorloper was. Zijn collega’s waren het dan ook niet altijd met hem eens. Zo vond hij de voorloper van Ieniemienie veel te stereotype meisjesachtig. De schrijver van de brochure gaat verder: “Op een gegeven moment stond Sesamstraat echter zo stevig op de rails dat de inbreng van wetenschappers minder nodig leek.” (NPS, 2000, p.19). Wat mij hieraan stoort, is dat het er meer op lijkt dat Levelt en de makers het eindelijk eens zijn geworden, maar Levelt is ook maar één onderzoeker. Dat de makers en hij het eens zijn geworden, is voor mij niet een bewijs dat onderzoek niet meer nodig is. Nog opmerkelijker is het dat zijn naam in een onderzoek van Divendal (1980) genoemd wordt als één van de redactieleden van Sesamstraat. Een redactielid lijkt mij allerm minst een onafhankelijke onderzoeker.

Gelukkig is het niet zo dat er helemaal geen onderzoek meer wordt gedaan. Er is een onafhankelijke adviesraad, en de inhoud van het programma wordt ook gecontroleerd bij de redactie van het programma. De redactie onderhoudt het contact

met de schrijvers en bepaalt of teksten wel in de lijn van het programma passen. Hierbij wordt er altijd rekening gehouden met de jongste kijkers voor wie bijvoorbeeld een geestige plot of beeldspraak al snel te moeilijk is. Daarnaast is het belangrijk dat de leerdoelen aantrekkelijk verpakt worden, want kinderen leren het meest als ze ergens plezier in hebben. Boschhuizen zegt: "In Sesamstraat mag ruzie zijn, mag angst zijn, maar er moet ook een oplossing zijn. Want dat geeft een gevoel van opluchting. Het mooiste is als de poppen zelf in staat zijn hun problemen op te lossen. Dan geef je de kinderen een schouderklop: die pop kan het, dus jij kan het ook. Kom maar op, ga het leven maar in, je hebt zelf genoeg mogelijkheden om het aan te kunnen. Levensmoed geven, ja dat is het." (NPS, 2000, p.8). Dat is natuurlijk heel mooi gezegd, maar de vraag is of dat echt is wat het programma met de kinderen doet. De laatste jaren is Sesamstraat wat meer nadruk gaan leggen op onderwerpen die kleuters van alle tijden en plaatsen ter wereld aanspreken, zo doet de brochure ons geloven. Wederom een mooie doelstelling, maar in welke mate wordt er onderzoek gedaan naar deze veronderstellingen? De makers van Sesamstraat lijken erg zelfverzekerd. Zo stelt de medewerker van de NPS die de brochure schreef in de inleiding al: "In de loop der jaren ontstond er een programma dat zich – met name door de bemoeienis van een aantal prominente televisiemakers – ontwikkelde tot het meest populaire kleuterprogramma van Nederland. Vandaag de dag is er dus geen reden om het programma wezenlijk te veranderen, maar het is wel zaak het goud in de toekomst regelmatig op te blijven poetsen." (NPS, 2000, p.3). Naast deze opmerking wordt er een aantal keer genoemd dat het programma na 25 jaar "stevig op de rails" staat.

De makers zijn tegenwoordig vooral bezig met het verbeteren van kleine details. Zo wordt er nog steeds aan het decor gewerkt, en worden er af en toe nieuwe personen in de straat geïntroduceerd. De wezenlijke uitgangspunten van het programma liggen vast. Belangrijke aandachtspunten in het programma zijn dat kinderen nieuwsgierig blijven, dat zij zich emotioneel vrij voelen en dat hun zelfvertrouwen bevorderd wordt.

Gelukkig wordt de brochure afgesloten met het noemen van verschillende onderzoeken naar Sesamstraat die door studenten worden uitgevoerd. De

onderzoeken van onder andere deze studenten, en de vele brieven met op- en aanmerkingen van kijkers zullen de makers altijd blijven stimuleren het programma aan te passen en te verbeteren. Wanneer het zo duidelijk is dat veel mensen zo veel vertrouwen hebben in een programma waar hun kinderen dagelijks naar kijken, is het ook erg belangrijk dat er kritisch naar gekeken wordt. Is het programma werkelijk weggelegd voor alle kinderen uit de doelgroep? Ook een uitzending over een heel specifiek onderwerp? Een uitzending over de dood bijvoorbeeld?

Volgens Ajé Boschhuizen is Sesamstraat nationaal cultuurgoed geworden. Hij vindt het programma voor kleuters onomstreden, en is zelfs van mening dat er geen alternatief is (Schavemaker, 2004). Hij heeft inderdaad gelijk wanneer hij zegt dat er weinig of geen programma's als Sesamstraat bestaan op de Nederlandse televisie. En als ze er al zijn, hebben ze zeker niet de bekendheid en het vertrouwen van zoveel ouders. Van Peer (1992) deelt in het begin van zijn onderzoek mede dat Sesamstraat een van de programma's is die voor jonge kinderen het allereerste bewuste contact met de televisie kan betekenen. Kinderen vanaf drie jaar kijken regelmatig naar het programma. De makers zeggen expliciet dat zij educatieve doelen na streven. De makers gaan er volgens Van Peer ook vanuit dat zij het wereldbeeld van het kind mede beïnvloeden. Als de invloed van dit kinderprogramma werkelijk zo groot is, is het van belang dat er blijvend onderzoek wordt gedaan naar de wisselwerking tussen het programma en de doelgroep. In de volgende paragraaf bespreek ik onderzoeken die al eerder naar het programma gedaan zijn.

5.2 Eerder onderzoek naar Sesamstraat

Uiteraard is mijn onderzoek niet het eerste dat er gedaan wordt naar Sesamstraat en de manier waarop kinderen het programma bekijken en begrijpen. Al vanaf het ontstaan van de Amerikaanse versie zijn onderzoekers non stop bezig geweest te onderzoeken of het programma zijn doelstellingen wel realiseerde. Sinds 1976 is het programma ook op de Nederlandse televisie te zien, en ook bij de introductie in Nederland is er uitgebreid onderzoek naar het programma gedaan. In deze paragraaf

wil ik een aantal onderzoeken bespreken, en duidelijk maken dat mijn onderzoek een kant van het programma benadert dat nog niet eerder aan bod is gekomen.

In een informatiebrochure over het programma kunnen we lezen dat de makers van het programma in Amerika een gouden formule hebben weten te ontwikkelen om kinderen op een aantrekkelijke manier te leren lezen en tellen. Deze doelstelling is een mooi streven, maar het is niet onbelangrijk dat er getest wordt of deze ook gerealiseerd wordt.

Volgens de schrijvers van *"G" is for Growing- Thirty years of research on children and Sesame Street* (Fish en Truglio, 2001) is *Sesame Street* het meest onderzochte programma in de geschiedenis van televisie. Het gaat hierbij niet alleen om de Amerikaanse versie, maar ook om de tientallen adaptaties van het programma in andere landen. Het effect van het programma op de educatieve ontwikkeling is volgens Fish en Truglio altijd positief gebleken, en in mindere mate ook het effect op de sociale ontwikkeling. Toch lopen uitkomsten van verschillende onderzoeken meer uiteen dan blijkt uit het onderzoek van Fish en Truglio .

In haar boek *The Plug-In Drug, Television, Computers, and Family Life*, bespreekt Winn (2002) een aantal onderzoeken die naar het programma gedaan zijn. Winn stelt dat het programma nog steeds gezien wordt als hulpmiddel voor kinderen met een taalachterstand, maar dat het positieve effect van het kijken naar Sesamstraat nooit bewezen is.

Al in het jaar na de eerste aflevering in 1969, werd een onderzoek gehouden onder kinderen die het programma dagelijks bekeken. Er werd inderdaad geconcludeerd dat deze kinderen hun taalachterstand ingehaald hadden door te kijken naar diverse afleveringen van Sesamstraat. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Education Testing Service. Vijf jaar later werd het onderzoek echter nader bekeken door de Russel Sage Foundation. Deze organisatie zette in 1976 een nieuw onderzoek op: *Sesame Street- Revisited*. De resultaten van dit onderzoek zette die uitkomsten van het eerdere onderzoek op losse schroeven. De kinderen die geleerd hadden van het programma, werden sterk aangemoedigd om op een bepaalde manier televisie te kijken. Niet alleen door het programma, maar door het hele onderzoek hadden de kinderen geleerd alle informatie beter in zich op te nemen. Een

kind zou uit zichzelf nooit op deze aangeleerde manier naar het programma kijken. Ook bleek, dat kinderen die niet werden aangemoedigd, en dus op hun eigen manier veel naar het programma keken, minder vooruitgang boekten in hun cognitieve ontwikkeling dan kinderen die minder keken.

Winn (2002) merkt op dat veel ouders echter weigerden te geloven dat Sesamstraat niet het gewenste effect had op hun kinderen. Pas twintig jaar later, in 1995, werd er weer een belangrijk onderzoek verricht naar de effecten van het programma. Het onderzoek liet positieve uitkomsten zien voor het programma. Kinderen met een taalachterstand leerden inderdaad veel van het programma. Het onderzoek werd echter gesponsord door Children's Television Workshop, de organisatie achter *Sesame Street*. Het onderzoeksteam werd zorgvuldig samengesteld door de raad van bestuur en bestond uit wetenschappers die al eerder in positieve zin over het programma hadden geschreven. Om deze redenen stelt Winn voor niet al te veel waarde aan dit onderzoek te hechten. De makers van het programma hadden baat bij een positieve beoordeling van Sesamstraat, en zullen het onderzoek zonder twijfel in die richting gestuurd hebben.

Ondanks het grote vertrouwen dat Sesamstraat heeft gewonnen van jong en oud, blijven er een aantal kritische stemmen over die een vraagteken blijven zetten bij de effecten die het programma zou moeten hebben op de jonge kijkers. Volgens Winn (2002) was Dorothy Cohen (Winn, 2002, p.61) de eerste kinderspecialist die bezwaar had tegen de snelle montage die het programma kent. Zij was van mening dat kinderen door die snelle montage minder goed in staat waren om hun fantasie te gebruiken, en dat zij meer doelloos rondrenden na het zien van een snel gemonteerd programma (*rapid pacing* theorie, zie p. 30). In het informatieboekje van Sesamstraat wordt ons uitgelegd dat de snelle montage een weloverwogen keuze is geweest, aangezien uit onderzoek is gebleken dat peuters tijdens het televisiekijken de meeste aandacht hadden voor de commercials. Het idee was daarom om de show dezelfde *pace* mee te geven. Volgens Singer en Singer (Winn, 2002, p.61) komt hier echter een concentratiestoornis bij de kijker uit voort (Winn, 2002). Volgens Winn hebben de makers de vorm van het programma aangepast en ze hebben ook de andere kritiek ter harte genomen.

Een andere prominente criticus van het programma is Healy (Winn, 2002, p.62). Volgens haar gaat het niet om de vorm van het programma, maar om het hele idee van kinderen leren lezen en tellen met behulp van de televisie. Healy gelooft niet dat de televisie kan helpen leren, aangezien er veel ervaring voor nodig is een kind te helpen lezen en tellen. Leraren op basisscholen hebben een vierjarige opleiding achter de rug voordat zij hun vak uit kunnen oefenen, terwijl televisiemakers vaak geen enkele ervaring met kinderen en educatie hebben. Dat het programma een goede merchandising achter zich heeft, is volgens haar geen toeval. Het programma probeert de bekende karakters wel in te zetten voor het belichten van sociale kwesties zoals handicaps en de multi-culturele samenleving, maar Healy denkt dat de boodschap hierbij vaak over de hoofden van de kijker heen gaat, en dat de onderwerpen te hoog gegrepen zijn. Het enige waar Sesamstraat uiteindelijk goed voor is, is het promoten van het medium televisie bij kleine kinderen. Ook ouders die in principe tegen televisie zijn, zullen eerder toegeven als het om een programma als Sesamstraat gaat (Winn, 2002).

Het is inderdaad zo, zegt Winn (2002), dat kinderen plezier beleven aan het kijken naar het programma. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat kinderen erg geïnteresseerd zitten te kijken naar het programma. Uit onderzoek achteraf blijkt echter dat kinderen maar de helft begrepen van wat er verteld werd en lang niet altijd begrijpen waarom de personages op een bepaalde manier handelden. En als kinderen honderden uren voor de televisie zitten, kijkend naar een programma waarvan ze de helft niet snappen, wat gaat er dan wel om in het hoofdje van de kijker? En op welke manier beïnvloedt dit de ontwikkeling van het kind? Het is belangrijk dat er onderzoek gedaan blijft worden, zodat we de antwoorden op deze vragen kunnen krijgen. De uitkomsten van de onderzoeken verdwijnen overigens niet onaangeroerd in een la. De makers van het programma luisteren naar de kritieken die zij krijgen. De fout is niet dat de makers niet goed *willen* doen, maar de vraag is of kinderen door middel van televisie wel iets *kunnen* leren? De makers zullen hun uiterste best doen om het mogelijk te maken, maar dan moet er ook getest blijven worden. Onderzoeken vanuit de organisatie zelf zijn vaak niet te vertrouwen, omdat er alles aan gedaan zal worden om een positieve uitkomst te behalen. Er

moeten dus onafhankelijke onderzoeken gedaan blijven worden.

De onderzoeken die ik tot nu toe heb besproken, zijn echter allemaal Amerikaanse onderzoeken, en niet perse van toepassing op de Nederlandse variant van het programma. Zo is het lage tempo van de Nederlandse versie in Amerika een punt van veel kritiek. Een Amerikaanse medewerker van de serie was verrast toen ze de Nederlandse versie zag. Daar zouden kinderen uit Amerika nooit naar blijven kijken. Het zou veel te saai voor ze zijn (Nikken, 1989).

Het eerste onderzoek dat ooit in Nederland naar dit programma gedaan is, is dat van de Universiteit van Leiden in samenwerking met de Universiteit van Leuven (Kohnstamm en Cammaer, 1976). Het onderzoek moest informatie verschaffen aan de BRT en de NOS, die het programma uit gingen zenden in 1976. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek zou besloten worden of regelmatige uitzending wenselijk was: "Door analyse van het programma kan wetenschappelijk onderzoek de feitelijk aanwezige doelstellingen omschrijven, de eigenlijke doelstellingen daardoor herformuleren, verbreden of verbeteren" (Kohnstamm en Cammaer, p.21).

Het onderzoek bestaat uit een aantal onderdelen, en elk onderdeel werd uitgevoerd door een aparte faculteit van een universiteit. Er was een kijkdichtheids- en waarderingsrapport, interviews met de ouders van kinderen in de doelgroep, interviews met kleuterleidsters, een aandachtsonderzoek vanuit een laboratorium en vanuit de huiskamer en een snaponderzoek.

In de eerste deelconclusie van het rapport lieten de schrijvers weten: "Ofschoon ieder kinderprogramma er altijd op gericht zal zijn de kijkende kinderen plezier te verschaffen zal iedere adaptatie van Sesamstraat tevens gericht zijn op de overdracht van kennis, op het stimuleren tot bepaalde activiteiten, op het verruimen van opvattingen, op de expressie van gevoelens, op het verwerven van bepaalde vaardigheden, kortom op de ontwikkeling van kinderen in een door de programmamaker gunstig geachte richting." (Kohnstamm en Cammaer, p.11-12). Verder stelden de schrijvers van het rapport dat het moeilijk is om een programma als Sesamstraat niet educatief in te richten. De medewerkers van het programma dragen hierdoor een onmiskenbare pedagogische verantwoordelijkheid. Op het

moment van het onderzoek zijn de makers geenszins afkomstig uit pedagogische hoek, en tegenwoordig, in het jaar 2006, is dat nog steeds niet het geval.

Later in het onderzoek bleek ook, dat de doelstellingen van het programma niet overeenkwamen met die van het basisonderwijs in Nederland en België. Die conclusie kwam voort uit de interviews die er gehouden zijn met kleuterleidsters. Zij waren van mening dat Sesamstraat vooral het cognitieve aspect als pedagogisch doel stelden. Binnen het basisonderwijs ligt de nadruk meer op het emotionele en sociale aspect (Kohnstamm en Canmmaer, 1976).

Het onderzoek stamt echter uit 1976, waardoor er aan deze specifieke uitkomst niet meer te veel waarde gehecht kan worden. Aan- en opmerkingen over het programma zullen reeds verwerkt zijn, aangezien het rapport met dat doel ook is geschreven. De programmamakers wilden goedkeuring hebben voordat zij met het programma zouden starten, en hebben ongetwijfeld alle suggesties van de wetenschappers ter harte genomen. Daarnaast is het zo, dat de kleuters van tegenwoordig nauwelijks te vergelijken zijn met die van dertig jaar geleden. Kinderen hebben andere ervaringen dan vroeger, en zullen daar ook weer anders mee omgaan. Dat is al te zien aan de verandering van kindertelevisie in de loop der jaren. Daar waar vroeger de poppenserie De Berenboot bijvoorbeeld populair was, kijken kinderen nu liever naar actie-tekenfilms als *Totally Spies* (zie proefpersoon 1 en 2 in de bijlage). De manier waarop kinderen Sesamstraat ervaren zal daardoor ook veranderd zijn, de kinderen zijn wellicht sneller afgeleid en houden meer van actie en snelheid, omdat ze dat gewend zijn van andere televisieprogramma's.

Een ander opvallende uitkomst, die anno 2006 wel nog steeds van belang is, is dat uit de interviews met de kleuterleidsters bleek dat zij weinig waarde hechtten aan het doel van het programma om kinderen iets bij te brengen over levensproblemen als de dood, angst en geboorte. Wel vonden de leidsters het belangrijk dat het programma de fantasie en het spelvermogen van de kleuter stimuleert.

Aan de andere kant is het niet alleen belangrijk, zo komt in het onderzoek naar voren, te weten wat de kleuterjuffrouwen vinden, maar moet er ook contact met de kleuter zelf gelegd worden. Door rechtstreeks contact met de doelgroep kan er

nagegaan worden welke thema's er wel en niet behandeld kunnen worden en hoe de opbouw zou moeten zijn, met name wat betreft de lengte van de items en de verhouding tussen verbale en non-verbale benaderingswijze. Televisiemakers moeten dus zorgen voor het contact met de doelgroep, en niet een op eigen houtje opererende pedagogische instelling worden. Dit sluit aan bij de vraag in mijn onderzoek. Immers: hoe houden de makers van Sesamstraat dat contact met de kijkers? Sluiten de onderwerpen die behandeld worden wel aan op de belevingswereld van de kinderen?

Uit genoemd onderzoek kwam namelijk ook naar voren dat kinderen tijdens het kijken van een aflevering geen vragen stelden aan de ouders. De ouders begonnen ook niet over een behandeld onderwerp te praten met het kind. Kohnstamm en Cammaer (1976) stellen daarom: "Het lijkt ons reëel om van dergelijke pedagogisch gezichtspunt gewenste communicaties en interacties, geen hoge verwachtingen te koesteren." (Kohnstamm en Cammaer, p. 25) Hierop volgen een aantal suggesties om ouders meer betrokken te maken bij het programma door via verschillende andere media de aandacht te vestigen op het belang van de rol van de ouder bij het kijken naar kindertelevisie. De vraag daarbij is mijns inziens echter hoe reëel dat doel is. Ouders die niet meekijken met hun kinderen, worden uit de aard der zaak niet ingelicht als er vlak voor de uitzending een bericht komt dat het gewenst is mee te kijken. Een advies op radio of televisie zal alleen uitgezonden worden op de publieke zenders, en die zijn niet bij alle volwassenen even populair. Voor tijdschriften geldt een soortgelijk bezwaar: een wetenschappelijk tijdschrift zal een item over het meekijken naar Sesamstraat wel behandelen, nationale roddelbladen niet, terwijl deze veel vaker gelezen worden.

Kohnstamm en Cammaer (1976) besluiten hun publicatie met aanbevelingen voor verdere onderzoeken. Er zijn drie vormen van onderzoek die zij aanbevelen, waarvan de tweede het "snap-onderzoek" wordt genoemd. "Snap-onderzoek heeft tot doel er achter te komen wat er bij kijkende kinderen aan 'message' en informatie overkomt: is er congruentie tussen datgene wat de programmamaker aan 'boodschap' en 'informatie' over wil brengen en datgene wat er bij de kinderen in de hoofdjes achterblijft nadat het scherm weer donker is geworden. Snap-onderzoek

wordt uitgevoerd (...) [door] vragen [te] stellen in mondeling gesprekje. Meestal zit de psycholoog met slechts één kind te praten (...) maar ook de gesprekjes in kleine groepjes leveren goede resultaten zoals gebleken is uit het onderzoek te Gent (...) Kwalitatieve analyse van de gegeven antwoorden is daarbij essentieel. Voor die analyse is een theoretisch, ontwikkelingspsychologisch kader onmisbaar.” (Kohnstamm en Cammaer, p.27) Deze opzet heb ik dan ook voor mijn eigen onderzoek gebruikt. De conclusie van mijn uitgevoerde onderzoek (de interviews met de kinderen) zal gekoppeld zijn aan het literatuuronderzoek.

Wat ik niet achterwege kan laten voordat ik aan mijn eigen onderzoek begin, is de bespreking van het onderzoek van Veronica Divendal (1980). Het is een onderzoek waarbij Divendal en medewerkers enkele maanden lang peuters en kleuters in de klas hebben geobserveerd om te zien wat wel en wat niet werkte bij de opzet van Sesamstraat.

Als eerste bespreekt zij de algehele opzet van het programma. Deze heb ik al besproken onder de paragraaf “Doelstellingen van Sesamstraat – De makers”, maar nogmaals valt op dat het programma in eerste instantie wordt gemaakt vanuit het oogpunt van de makers, en niet van de onderzoekers. Er wordt wel gecontroleerd en er worden ook voortstellen gedaan vanuit een adviesraad, maar alles moet door de redactie goedgekeurd worden.

Wat Divendal (1980) te weten wilde komen, is de manier waarop kinderen Sesamstraat beleven door hun ervaringen in samenhang met hun reacties te verzamelen en beschrijven. Divendal stelt dat Sesamstraat het de kinderen mogelijk kan maken hun ervaring uit te breiden en nog onbekende zaken te verkennen en te ontdekken, met de leefwereld en beleving van kinderen als uitgangspunt. Dit omdat de makers steeds proberen een onderwerp te benaderen vanuit het gezichtspunt van een kleuter. Door met een kind mee te denken, zal de aandacht van dat kind ook vastgehouden worden tijdens het bespreken van een nieuw onderwerp.

Opvallend is de opzet van het onderzoek, aangezien het hele onderzoek in het klaslokaal plaatsvindt. Zes maanden lang wordt er drie maal per week een aflevering van een kwartier Sesamstraat vertoond. De reacties van de kleuters en peuters worden geobserveerd en genoteerd. Dit is opvallend omdat kinderen het programma

gewoonlijk in een thuissituatie kijken. Daar hebben kinderen niet altijd de mogelijkheid om te praten over dat wat ze gezien hebben met een ouder, of de ervaring te delen met een vriendje. Zelfs het kijken met een broertje of zusje is niet te vergelijken met een hele klas kleuters, die zich soms veel makkelijker kunnen uiten als hun ouders er niet bij zijn. Zo gaat het onderzoek in op de manier waarop kinderen begonnen te knuffelen wanneer er in een aflevering geknuffeld werd. En zelfs gekust als dat op tv gedaan werd. Of die gevoelens op dezelfde manier geuit zouden worden in een thuissituatie is nog maar de vraag.

Divendal (1980) beschrijft wel de manier waarop het “samen kijken” de kinderen heeft gestimuleerd om actief met het programma mee te doen. Ze zegt zelfs dat de kinderen hun emoties beter konden uiten en verwerken omdat er een kleuterleidster aanwezig was. Deze besprak achteraf met de kinderen wat ze gezien hadden, terwijl dat in thuissituaties vaak niet gebeurt. In mijn ogen is het hele boekje (70 pagina’s lang) eerder een pleidooi om Sesamstraat in de klas te bekijken in plaats van in de huiskamer. Er wordt telkens de nadruk gelegd op de manier waarop elk kind een aflevering op zijn eigen manier invult, “inkleurt”, afhankelijk van de ervaring die het kind met het onderwerp heeft.

Dat komt het duidelijkst naar voren in het hoofdstuk “De eigen wereld is de tv-bril van kinderen”. Hierin stelt Divendal (1980) dat kinderen meer beleven en begrijpen van wat ze op de televisie zien wanneer dat zich dicht bij hun eigen wereld afspeelt. Of ze het leuk vinden wat ze zien, hangt af van de manier waarop hun wereld is ingedeeld. In Divendal’s onderzoek werd er vooral gelet op opmerkingen als: “Dat heb ik ook”, “Dat is bij ons ook zo”, “Daar ben ik ook geweest” etcetera. Uit observaties komt echter naar voren dat ervaringen bij kinderen heel anders kunnen liggen dan de manier waarop een onderwerp in een bepaald Sesamstraat-fragment is uitgewerkt. Een treffend voorbeeld in dit verband is dat van de stofzuiger. Een aantal Sesamstraat figuren maken muziek op allerlei spullen die ze in huis hebben, zoals een stofzuiger. Een observatrice vraagt Asma, een Marokkaans meisje van 5, of ze zelf ook wel eens muziek maakt. Asma: “Ja, met de stofzuiger, soms, vandaag gaan wij bijna naar Marokko, thuis is bijna alles opgeruimd, ik mag in Marokko naar oma!” (Divendal, 1980, p.36). De observatrice concludeert dat Asma de stofzuiger

heeft geassocieerd met het opruimen thuis, voordat ze op vakantie gaat. Dit heeft haar een blij gevoel gegeven. Iets waar de makers nooit aan gedacht zouden hebben.

Wanneer ik deze informatie koppel aan de ideeën die in mijn onderzoek naar voren komen, kan dit natuurlijk ook heel verkeerd uitpakken. Verkeerde associaties opbrengen bij een onderwerp als de dood is een ander verhaal dan in het geval van een stofzuiger.

Een wat serieuzer onderwerp dat aan bod komt binnen het onderzoek, is straf. Sien geeft Tommie straf: hij mag geen tv kijken. Later maken Tommie en Sien het goed, en Tommie mag toch televisie kijken. Uit gesprekken met de kinderen blijkt dat maar weinig kinderen “geen tv kijken” als straf krijgen, maar dat de meeste worden geslagen. Ook maken zij het nooit goed met de ouders, meestal gaan ze slapen nadat ze straf hebben gekregen, of ze spelen gewoon verder. Ter verduidelijking zegt Divendal (1980) dat het niet de bedoeling is dat de makers van Sesamstraat Sien Tommie moeten laten slaan om zo dichterbij de belevingswereld van de kinderen te komen. Toch blijkt hieruit dat de belevingswereld van de kinderen helemaal niet altijd zo nauw aansluit bij de afleveringen van Sesamstraat als de makers soms denken.

Wat mij enigszins stoort in dit hoofdstuk van Divendal's onderzoek (1980), is dat er nadruk wordt gelegd op het feit dat “ieders wereld eigen kleur geeft”, maar dat dit slechts als een gegeven genoemd wordt, zonder dat de gevaren ervan worden besproken. Divendal geeft nergens aan dat er voorzichtig omgegaan moet worden met dit gegeven. In het laatste deel van het hoofdstuk zegt Divendal: “Willen de kinderen plezier kunnen beleven aan Sesamstraat, dan is dit, zoals we zagen, voor een belangrijk deel afhankelijk van de aansluiting van het programma op de eigen wereld van de kinderen. Het verband tussen de beleving van Sesamstraat en de andere ervaringen van kinderen is soms goed zichtbaar, andere keren is er eerder een vaag beeld van wel of geen aansluiting. De reacties van kinderen én hun leefsituaties zijn eindeloos gevarieerd en het zoeken naar rechtlijnige verbanden is daarom nauwelijks mogelijk.” (Divendal, 1980, p.38). Om deze reden beschrijft Divendal tal van onderwerpen die aan bod zijn gekomen. Maar met het oog op mijn onderzoek is dat natuurlijk niet voldoende. Divendal geeft aan dat er geen verband is, en dat

betekent volgens mij dat er voor ieder onderwerp afzonderlijk onderzoek moet worden gedaan. Zeker voor een moeilijk onderwerp als de dood. Het verschil tussen kinderen met, en kinderen zonder ervaring met de dood zal, gezien de conclusies die Divendal trekt, zeer groot zijn. Een aflevering van Sesamstraat over dit onderwerp zal voor deze twee groepen kinderen dus ook een heel andere uitwerking hebben. Het gevaar bestaat dat kinderen met vragen blijven zitten die via de televisie niet beantwoord kunnen worden.

Divendal (1980) geeft aan dat er een duidelijk verschil bestaat in de manier waarop kleuters en peuters omgaan met de onderwerpen die in afleveringen van Sesamstraat besproken worden. De kleuters waren eerder geneigd tot actie over te gaan, en te spelen naar aanleiding van wat zij net gezien hadden. Peuters beleefden meer plezier aan de herkenning van de karakters. Wanneer de kleuters en peuters, zoals tijdens het onderzoek vaak gebeurde, begeleid worden door een leidster, is het niet erg dat de kinderen een andere manier van verwerken hebben. Maar die extra aandacht voor de kinderen na het zien van Sesamstraat is thuis niet altijd aanwezig. Dan zijn de verschillende interpretaties van kinderen misschien iets om je druk over te maken.

Divendal (1980) merkt op dat het volgens haar de bedoeling van de makers is dat kinderen tijdens en na de uitzending "tot activiteiten komen die aansluiten op bepaalde onderdelen van het programma: meedenken, probleempjes mee oplossen, spelletjes spelen, creatieve uitingen, imitaties van rollen, en gedragingen" (Divendal, p.43). De vraag of dat werkelijk het geval is, is volgens Divendal in haar onderzoek aan bod gekomen. Zij geeft echter zelf al aan dat het openlijk reageren van de kinderen voor een deel afhangt van de kijksituatie. Het kijken in een groep had in dit geval een positieve uitwerking op het kijkgedrag. Kinderen waren actief bezig met de raadspelletjes.

Het is op zijn minst gezegd vreemd dat Divendal (1980) zelf al aangeeft dat de klassikale situatie niet te vergelijken is met de thuissituatie: waarom heeft zij er dan niet voor gekozen te proberen een thuissituatie na te bootsen? Divendal zegt dat de manier waarop kinderen omgaan met Sesamstraat, iets weg heeft van de manier waarop ze omgaan met boekjes. Bij het lezen van boekjes is echter ook altijd een

volwassene aanwezig die de kinderen stuurt en begeleidt, aangezien kinderen van vier zelf nog niet kunnen lezen.

Het samen kijken naar Sesamstraat zorgt ervoor dat de kinderen steun bij elkaar kunnen vinden, en dat ze hun emoties beter kunnen verwerken. De programmamakers zijn ervan overtuigd dat ouders mee zouden moeten kijken naar Sesamstraat, maar Divendal (1980) geeft aan dat dit niet vaak het geval is. Ouders hebben vaak klachten over de inhoud van het programma. Zo zou het bijvoorbeeld te saai zijn om mee te kijken voor volwassenen.

Sesamstraat is nog steeds een programma dat voornamelijk in de thuissituatie wordt bekeken, en het onderzoek van Divendal (1980) geeft dus geen beeld van de uitwerking van Sesamstraat op kinderen in hun dagelijks leven aangezien haar onderzoek in de klassikale sfeer werd uitgevoerd. Het geeft eerder het belang aan van het "samen kijken".

Divendal (1980) stelt dat kinderen erg genieten van Sesamstraat en erg betrokken zijn bij het programma. De hond Tommie is volgens Divendal een weerspiegeling van de kinderen, en hij reageert zoals een kind uit de doelgroep dat ook zou doen. Divendal maakt duidelijk dat er een groot verschil bestaat tussen de belevingswereld van kinderen en die van volwassenen. De makers van het programma zijn allemaal volwassen mensen, en veel van de onderzoeken naar de werking van het programma worden pas gedaan nadat de uitzendingen gemaakt en uitgezonden zijn. Om weer terug te komen op mijn eigen onderzoek: hoe weten de makers hoe een kind reageert op een emotioneel zwaar beladen onderwerp als de dood?

In het hoofdstuk waarin Divendal (1980) ingaat op de Sesamstraat personages wordt wederom aangegeven dat kinderen vaak een eigen, persoonlijke, op ervaring gebaseerd beeld hebben van de personages. De kinderen verzinnen soms karakter eigenschappen bij de personages, die helemaal niet bedoeld zijn, zo laat Divendal weten. Dat kan voor de bedoelde verwerking van de kinderen bij het kijken naar een moeilijk onderwerp natuurlijk funest zijn. En in de tijd van Divendal's onderzoek werd het programma al een aantal jaren op de televisie uitgezonden. De personages

werden dus al een aantal jaar gebruikt zonder dat duidelijk was op welke manier de kinderen deze personages daadwerkelijk bekeken.

5.3 De dood in kindertelevisie

Er zijn maar weinig onderzoeken gedaan naar de manier waarop de dood wordt besproken in kindertelevisie. Ik kan me nog goed de ophef herinneren toen in 1994 Disney's *The Lion King* uitkwam. Het was de eerste Disney film waarin we een personage echt zagen sterven (Mufasa, de vader van de kleine leeuw Simba). Toch komt dit personage later in de film weer terug als een soort van geestverschijning. Hierdoor wordt het leed enigszins verzacht, voor Simba, maar ook voor de kijkers. Het kleine leeuwtje is zijn vader kwijt, maar uiteindelijk blijkt dat zijn vader altijd bij hem zal blijven. Hij hoeft dus niet meer alleen te zijn. In het echte leven is het anders, en is iemand echt weg als hij doodgaat.

In een aflevering van Sesamstraat is het natuurlijk niet in de eerste plaats de bedoeling dat het leed van de kinderen verzacht wordt. Het gaat er in de eerste plaats om dat de kinderen iets van de aflevering leren. Kinderen van deze tijd leren van de televisie vaak tegenstrijdige dingen. Ze denken dat de dood maar tijdelijk is omdat ze vaak naar tekenfilms kijken waarin een figuur doodgaat, maar vijf minuten later weer met beide benen op de grond staat. Kijk maar naar tekenfilms van bijvoorbeeld Bugs Bunny en consorten. Deze wezens lijken de meest vreselijke ongelukken nog te overleven. (Norris-Shortle, Young en Williams, 1993).

Aan de andere kant wordt de dood op televisie ook vaak geassocieerd met moord en andere gruwelijkheden, bijvoorbeeld in het journaal. Ouders willen hun kinderen graag beschermen voor dit soort informatie, en houden ze daarom liever op een afstand (Norris-Shortle et al., 1993). Aangezien alle kinderen op een andere leeftijd in aanraking komen met de dood, hangt de educatie over dit onderwerp vaak af van de ouders. Wel zien we in de afgelopen twintig jaar een exponentiële groei in de literatuur voor kinderen over de dood (Carney, 2004). Volgens Carney is dat te danken aan het werk van de in 2003 overleden Fred Rogers. Hij maakte moeilijk bespreekbare onderwerpen bespreekbaar, en hij verscheen eind jaren 70 in het

Amerikaanse *Sesame Street*, toen een van de personages, Mr. Hooper, was overleden. Mr. Rogers kwam naar de set om over het verlies van Mr. Hooper te praten, om de kinderen uit te leggen wat er was gebeurd, en om ze te troosten.

Carney (2004) gebruikt dit voorbeeld als introductie voor haar betoog, waarin ze verschillende argumenten aandraagt waarom het van belang is om met kinderen over de dood te praten. Hierbij keren veel kwesties terug die ik al eerder heb besproken in hoofdstuk 4.4 over kinderen en hun begrip van de dood. Ze benadrukt de kwetsbaarheid van een kind, zeker wanneer het juist een dierbare heeft verloren. Ook gaat Carney in op het belang van het luisteren naar de vragen die een kind heeft, en het serieus nemen van de angsten die daarbij kunnen komen kijken. Wanneer een kind niet serieus genomen wordt, kan het kind ook met zichzelf in de knoop komen. Er moet altijd uitgegaan worden van de beleavingswereld van het kind als we het kind willen helpen om situaties of gebeurtenissen te begrijpen.

Natuurlijk gaat het bij onderzoek over kinderen en de dood vaak over kinderen die op de een of andere manier met de dood in aanraking zijn gekomen. De vraag in de onderzoeken is op welke manier men het kind dat een ouder of ander familielid is verloren, gerust kan stellen, en hoe men het kind kan helpen het verlies te verwerken. Over het omgaan met kinderen die nog niet met de dood in aanraking zijn geweest, is veel minder bekend.

Davies (1997) bespreekt de manier waarop kinderen omgaan met onderwerpen die zij op de televisie zien. Ze stelt nadrukkelijk dat ieder kind anders is, en dus anders met geboden informatie om zal gaan, iets wat ik zelf, met name in hoofdstuk 4, ook al duidelijk naar voren heb gebracht. Davies pleit, net als ik, voor een overzicht van de ontwikkelingsfase van de kinderen uit de doelgroep voordat een programma gemaakt wordt. Davies merkt op dat bij het maken van bijvoorbeeld een televisieprogramma helaas nauwelijks rekening wordt gehouden met het ontwikkelingsproces van mensen. Ook de persoonlijke ervaring van kinderen wordt volgens Davies zelden als uitgangspunt genomen voor een onderzoek over kinderen en televisie.

Davies (1997) is van mening dat kinderen onder acht jaar helemaal niet met de werkelijkheid geconfronteerd hoeven te worden wanneer zij televisie kijken. De

kracht van sprookjes wordt tegenwoordig onderschat. Kinderen kunnen veel steun hebben aan sprookjes en magische verhalen. Bijvoorbeeld ook bij het verwerken van het overlijden van iemand in hun omgeving, of simpelweg om duidelijk te maken wat het is als er iemand doodgaat. Ik kan helaas niet verder ingaan op het onderzoek van Davies, aangezien zij ingaat op *television reality*, en niet zo zeer op kindertelevisie. Toch haalt zij een belangrijk punt aan bij het bespreken van de manier waarop televisiemakers een programma maken. De makers van Sesamstraat proberen op een duidelijke en eerlijke manier om te gaan met een moeilijk onderwerp, terwijl kinderen misschien meer baat hebben bij een verzachtende, verhullende benadering. Aan de andere kant is het waar dat kinderen dan wellicht weinig leren over het emotioneel zwaar beladen onderwerp. Wederom is de vraag: moeten de makers van Sesamstraat zich dan wel met zo'n zwaar onderwerp bezig houden?

5.4 Conclusie hoofdstuk 5

De makers van Sesamstraat hebben een goede manier gevonden om de aandacht van de kleine kijkers te behouden. De regels die volgens Nikken (1989) gelden voor een goed kinderprogramma, worden gevolgd. Zo heeft Sesamstraat niet het snelle tempo van de Amerikaanse voorganger overgenomen, en duurt het programma slechts 15 minuten. Het programma bevat geen moeilijke tijdsprongen zoals flashbacks, die de jonge kijker in verwarring kunnen brengen.

In dit hoofdstuk hebben we een aantal onderzoeken bekeken die Sesamstraat als onderwerp hadden, maar het probleem was vaak, dat de onderzoeken verricht zijn in opdracht van de makers van het programma. De uitkomsten worden wellicht in een gewenste richting gestuurd, omdat de onderzoekers belang hebben bij een positieve uitkomst. Ik benadruk, net als Winn (2002) het belang van onafhankelijke onderzoeken.

Het is niet zo dat er geen hoop is op de goede invloed van televisie op peuters en kleuters. Kinderen kunnen zich ontwikkelen aan de hand van *fantasy play*, dat door een goed televisieprogramma gestimuleerd kan worden (Valkenburg, 1995). Bij de aflevering van Sesamstraat over de dood is het echter maar de vraag of het zien

van de aflevering zal stimuleren tot spelen. Snappen de kinderen wel wat ze zien? Zoals Healy stelt (Winn, 2002, p.62) gaat de boodschap van een programma vaak over de hoofden van de kinderen heen. Ook Nikken (1989) stelt dat een onderwerp dat niet interessant is voor kinderen, ook de aandacht niet zal behouden.

De vraag is of de makers van Sesamstraat de juiste manier hebben gevonden om de interesse van kinderen voor dit onderwerp te wekken. Is het niet net zo saai als een onderwerp als AIDS, dat geheel aan de belevingswereld van het kind voorbij gaat? Hebben de kinderen hulp van de ouders nodig bij het kijken naar de aflevering van Sesamstraat over de dood? Snappen kinderen met weinig ervaring over het onderwerp evenveel van het onderwerp als kinderen met ervaring? Is het van belang dat de ouders aanwezig zijn bij het kijken naar deze aflevering van Sesamstraat? Of hebben de makers toch genoeg ingespeeld op de benodigdheden om kinderen zelfstandig te laten leren? Moeten we niet te zwaar wegen aan het educatieve onderdeel van het programma, zoals Kohnstamm en Cammaer dat in 1976 al veronderstelden? Moet het “samen kijken” in de klas, zoals Divendal (1980) dat voorstelt, waarbij kinderen hun emoties kunnen delen, en waarbij naar aanleiding van een aflevering in de klas over het onderwerp gepraat kan worden, gestimuleerd worden? Of kunnen kinderen het wel alleen af?

Het zijn een hoop vragen die opkomen tijdens het lezen en verwerken van alle onderzoeken naar kinderen, televisie en de dood. Op al deze vragen wil ik met behulp van mijn onderzoek graag een antwoord geven. Hoofdstuk 6 is dan ook geheel gericht op de praktijk, en beschrijft de betreffende aflevering van Sesamstraat, en de reacties van de kinderen wanneer zij naar de aflevering keken, en wanneer wij er met hen over wilden praten.

6 Onderzoek

6.1 Opzet

Aangezien mijn onderzoek een onderwerp aansnijdt dat nog niet in deze hoedanigheid onderzocht is, heb ik ervoor gekozen een kwalitatief onderzoek te doen in plaats van een kwantitatief onderzoek. Naar de manier waarop kinderen omgaan met de dood, is al veel onderzoek gedaan, maar niet naar de manier waarop kinderen dit onderwerp begrijpen uit de media. Voor het uitdiepen van bestaande onderwerpen is het beter gebruik te maken van kwalitatief onderzoek (Van Peer, Zyngier en Hakemulder, ter presse).

Een onderzoek onder vierjarige kinderen, ziet er heel anders uit dan een onderzoek onder oudere kinderen of onder volwassenen. Vierjarigen kunnen niet lezen en schrijven, dus een vragenlijst kunnen zij niet invullen. In het onderhavige onderzoek komt daar nog eens bij de emotioneel beladen aard van het onderwerp: de dood. Vooral in het geval van kinderen die al mee hebben gemaakt dat iemand die dichtbij hen stond, is overleden, is het belangrijk dat er op een zorgvuldige manier met hen en hun gevoelens wordt omgegaan.

Om me voor te bereiden heb ik allereerst een aantal boeken geraadpleegd over het interviewen van jonge kinderen. Een snelle inlezing op dit gebied is echter niet voldoende substituuut voor een vierjarige studie kinderpsychologie, en daarom heb ik besloten de hulp van een echte therapeute in te roepen: Riet Fiddelaers-Jaspers. Zij helpt mij met technieken om met de kinderen te praten, en om zorgvuldig met het onderwerp om te gaan.

Fiddelaers-Jaspers is in 2003 gepromoveerd op een onderzoek naar rouw bij jongeren. Het onderwerp greep haar zo aan, dat zij kort daarna de stichting “In de Wolken” oprichtte. In deze organisatie werkt zij aan de uitgaven van verschillende materialen om kinderen te helpen bij het verwerken van een verlies. Daarnaast is zij werkzaam bij het Expertise centrum Omgaan met Verlies. Hier geeft zij trainingen, workshops en studiedagen over het omgaan met verlies.

Voordat ik aan de interviews met de kinderen ben begonnen, heb ik een gesprek met haar gehad over de manier waarop je het thema sterven en dood het best met kinderen kunt bespreken. Veel opmerkingen die naar voren zijn gekomen in eerdere literatuur, kwamen terug tijdens ons gesprek. Zo is het volgens Fiddelaers van belang dat er met duidelijke termen gesproken wordt. Doodgaan is doodgaan, en niet sterven of overlijden. Eufemismen dienen vermeden te worden. Vragen die je niet kunt beantwoorden, hoeven niet beantwoord te worden. Dus als een kind vraagt: “bestaat er een hemel?”, dan kun je zeggen: “ik weet het niet, wat denk jij?”

Naast de adviezen over het omgaan met kinderen, heeft Fiddelaers me ook haar mening gegeven over de aflevering van Sesamstraat over leven en dood. Hoe deze aflevering eruit ziet, beschrijf ik in de volgende paragraaf.

6.1.1 Aflevering van Sesamstraat: Leven en Dood

In het begin zien we een sketch van Pino en Aart. Pino is op zoek naar een doosje voor zijn dropjes en vraagt Aart of hij hem kan helpen. Aart moppert op Pino. Die denkt alleen maar aan snoepen. Aart vindt een doosje waarvan hij niet wist dat hij het had. Er zit een pijp in. Die was nog van zijn vader zaliger. Pino begrijpt niet wat Aart daarmee bedoelt. Aart zegt dat zijn vader is overleden. Pino snapt het: “Oohw, hij is dood!” Op de piano staat een foto van een oude man die sprekend op Aart lijkt. Aart denkt aan zijn vader en wrijft in zijn ogen. De rook van de pijp laat zijn ogen tranen. Pino zegt dat Aart het doosje maar zelf moet houden, de snoepjes zijn toch al op.

Dan volgt er een liedje van Kermit de Kikker over wat het betekent om te leven. Hij zingt over ademen en eten en groeien. Het liedje wordt gevolgd door een verhaaltje van Koekiemonster. Hij vertelt over twee mannen die bij een boom staan te wachten op Elmo. Het is een theaterstuk dat “Wachten op Elmo” heet. Een en ander is duidelijk geïnspireerd op Samuel Beckett’s “Wachten op Godot”. Waarschijnlijk is het een stuk dat meer gericht is op de ouders, in de hoop dat zij het toneelstuk hierin herkennen. De vraag is hoeveel mensen in werkelijkheid bekend

zijn met het stuk. Koekiemonster sluit het stuk af met te zeggen dat hij er niet veel van snapte. Hij eet liever koekjes. Dat snapt hij wel.

We horen de stem van Frank bij een verhaal van Dikkie Dik. De rode kat speelt met een vriendje buiten. Ze willen een andere vriend vragen of deze mee komt spelen. Hij ligt echter ziek voor het raam onder een deken. Dikkie Dik en zijn vriendje gaan buiten spelen met een vlinder. Ze willen de oude kat vertellen over hun verhaal. De kat is er niet meer wanneer ze terug komen. Hij was al heel oud. Hij is dood.

Er volgt een stukje over tellen tot elf. Dat heeft geen betrekking tot het onderwerp van de aflevering. Dan zingen Frank en Tommie een liedje. Ze zitten op een bankje en zijn op zoek naar een vogeltje dat ze elke dag in de zomer hebben gezien. Ze noemen de vogel Hendrikje. Het wordt later en later, misschien is het vogeltje er niet meer. Net op het moment dat Frank Tommie wil vertellen dat het vogeltje misschien dood is, horen ze het alsnog zingen.

Als afsluiting een verhaal verteld door Lot aan Pino, Tommie en Ieniemienie. Het gaat over een jongetje dat in bed ligt en een mug hoort. Wanneer hij zijn moeder erbij haalt, wordt deze woest op de mug. Ze slaat hem zo snel mogelijk dood. De moeder is weg, en het jongetje hoort meteen weer een mug. Hij roept liever niet zijn moeder, het is toch wel zielig als de mug dood moet, alleen maar omdat die nou eenmaal mensen prikt.

Fiddelaers-Jaspers voorspelde dat de kinderen niet veel last zullen hebben op het moment dat ze niet begrijpen waarover de aflevering gaat. Ze zullen er aan de andere kant ook niet veel van leren, aangezien het woordgebruik soms te moeilijk is. Aart gebruikt immers woorden als “overlijden” en “zaliger”. Het onderwerp wordt volgens Fiddelaers te subtiel behandeld om er een duidelijke les uit te trekken. Aan de andere kant zullen om dezelfde reden kinderen die wel geïnteresseerd zijn in het onderwerp ook weinig meer wijzer worden van de aflevering.

Voor het onderzoek is het belangrijk dat ik onderscheid maak tussen input, analyse en output. De input is de informatie die ik heb verkregen door het stellen van

vragen, en de antwoorden van de ondervraagden die ik daarvan gekregen heb (Banaka, 1971).

De analyse wordt gemaakt aan de hand van de input (Banaka, 1971). Hoe reageren de kinderen op de aflevering van Sesamstraat? Wat weten ze te vertellen over de dood? En wat betekent dat voor het onderzoek?

De output is de conclusie die gemaakt kan worden naar aanleiding van de analyse (Banaka, 1971). Mijn conclusie zal een combinatie zijn van het literatuuronderzoek en de interviews met de kinderen. Om tot een goede conclusie te komen, is het belangrijk dat er duidelijk wordt gemaakt wat we te weten willen komen. In de conclusie van het gehele onderzoek moet in mijn geval helder worden wat de schakel is tussen de aandacht die het kind voor de aflevering van Sesamstraat heeft en de eigen ervaring. In hoeverre zijn deze met elkaar verbonden? Snapte een kind met meer ervaring meer van de aflevering? Is het mogelijk om een kind van vier jaar over de dood te leren middels een televisieprogramma? Ook als het er nog geen ervaring mee heeft? Is het niet zo dat kinderen achteraf met vragen blijven zitten die wellicht niet meteen beantwoord kunnen worden?

Om hierachter te komen moeten de juiste vragen gesteld worden. Om erachter te komen of de kinderen hebben begrepen waar de aflevering over ging, stel ik vragen over de verschillende stukjes die in de aflevering aan bod komen. Ten eerste wil ik weten wat de kinderen het leukste deel vonden, en waarom. Hebben zij hetzelfde meegemaakt, of vinden ze bijvoorbeeld Koekiemonster een leuk personage? Wanneer zij hebben benoemd wat zij het leukste vonden om naar te kijken, vraag ik de kinderen wat er dan gebeurde in dat stuk. Wat was er zo leuk?

Vervolgens stel ik de kinderen vragen over de andere stukjes van de aflevering. Wat deden Aart en Pino? Waarover zong Kermit de Kikker? Wat was Dikkie Dik van plan? Waarover vertelde Koekiemonster? Waar ging het lied van Frank en Tommie over? Waarover ging het verhaal dat Lot voorlas aan Tommie, Ieniemienie en Pino? Het gaat er bij deze vragen om of de kinderen het thema van de dood herkennen in de aflevering. Vonden de kinderen het een droevige aflevering, of juist leuk?

Naast de antwoorden van de kinderen, baseer ik me ook op videobeelden die van hun zijn gemaakt terwijl ze aan het kijken zijn naar de aflevering. Hoe reageren de kinderen wanneer Aart vertelt dat zijn vader dood is? Of wanneer Dikkie Dik erachter komt dat Mimi dood is? Bij welke stukken zijn de kinderen meer geconcentreerd dan anderen?

Deze opzet neem ik over van Van Peer (1992). Hij heeft onderzoek gedaan naar de manier waarop Sesamstraat bijdraagt aan de literaire socialisatie van het kind. Het onderwerp sluit niet aan bij het mijne, maar de werkwijze des te meer. Ook Van Peer liet steeds de kinderen een aflevering van Sesamstraat zien, waarna hij de kinderen vroeg: “wat heb je net gezien?” De kinderen werden gefilmd tijdens het kijken, en het gesprek achteraf werd op een cassette recorder opgenomen. De volledige uitwerking van deze gegevens over mijn onderzoek zijn te vinden in de bijlage.

Groot verschil met eerder onderzoek is dat het mijne vereist dat ik met de kinderen over de dood kan praten. Om een goede manier te vinden om dat te doen, heb ik me laten sturen door de literatuur die ik in hoofdstuk 4 en 5 uitgewerkt heb. Fiddelaers-Jaspers was het eens met de conclusie die ik uit de literatuur getrokken had. Daarin komt vooral naar voren dat het belangrijk is dat er wordt geluisterd naar wat het kind zegt, en het kind als het ware het gesprek te laten leiden. Vertel het kind geen dingen waarvoor het nog niet klaar is.

Uit hoofdstuk 4 is duidelijk geworden dat kinderen van vier jaar oud een grote interesse hebben voor de sociale wereld. Dingen die zij niet weten, vullen zij soms in met hun eigen logica (Bernstein en Brannen, 1996). Bij de aflevering van Sesamstraat over de dood zal een kind wellicht het een en ander invullen, omdat er maar subtiel over de dood gesproken wordt. In de gesprekken met de kinderen zal ik er proberen achter te komen welk deel de kinderen begrepen hebben van het thema, en welk deel zij zelf ingevuld hebben. Om hierachter te komen stel ik de kinderen vragen over de gemoedstoestand van de personages in Sesamstraat. Was Aart droevig? Wat vond Dikkie Dik ervan dat Mimi dood was? In de verhaaltjes zelf wordt geen nadruk gelegd op de gemoedstoestand van de personages. Als de

kinderen denken dat Aart droevig was, is dat een emotie die zij koppelen aan het overlijden van iemand.

6.2 Uitwerking

Voor mijn onderzoek heb ik 24 kinderen van vier jaar ondervraagd. De kinderen komen van drie basisscholen uit Veghel en Terneuzen. De eerste basisschool waar ik naartoe ging, was de interconfessionele basisschool De Ark in Veghel. De school was, op het moment dat ik er was, aan het uitbreiden. De school oogde in eerste instantie klein, maar er werd een flink stuk aangebouwd. Van oorsprong is De Ark een Katholieke basisschool, maar inmiddels is ieder kind van elk geloof er welkom. Vandaar waarschijnlijk ook de uitbreiding (<http://www.arkskipov.nl>).

De week erna voerde ik mijn onderzoek uit op Basisschool De Zeemeeuw in Terneuzen. Deze school profileert zich als een kleine, geborgen doch moderne school, en heeft een Rooms Katholieke achtergrond. Het was inderdaad erg knus in de school, en er waren moeders in de weer om de ramen een zomerse muurschildering te geven (<http://www.bsdezeemeeuw.nl>).

School nummer drie was de Prins Willem van Oranjeschool, ook in Terneuzen. Deze school is openbaar, en erg groot van omvang. De kleuterafdeling lag verscholen van de rest van de school, dus ik heb geen goede indruk van het geheel kunnen krijgen (<http://www.pwvo.com>).

De kinderen hebben twee aan twee de aflevering bekeken in een ruimte binnen het schoolgebouw. Deze ruimte was afgeschermd van de klas met alle andere klasgenootjes, en heb ik geprobeerd huiselijk in te richten door kussentjes en knuffels op een bankje neer te leggen, zodat de kinderen zo min mogelijk het gevoel hadden dat zij zich in het schoolgebouw bevonden. Achteraf stelde ik de kinderen vragen over wat zij net gezien hadden.

Om de gesprekken van de kinderen zo min mogelijk af te laten hangen van de combinatie van kinderen, heb ik besloten om telkens een jongen en een meisje mee te vragen waar dat mogelijk was. Helaas bleek dat er een hoop meer meisjes op alle drie de scholen waren, waardoor een aantal gesprekjes plaatsvonden met twee meisjes.

Sommigen van de meisjes waren vriendinnetjes van elkaar, wat achteraf beter bleek voor de loop van het gesprek dan verwacht. Wanneer er een jongen en meisje samen waren, of twee meisjes die elkaar niet goed kenden, was er altijd een kind dat erg de boventoon nam in het gesprek. Wanneer er twee vriendinnetjes waren, lieten zij elkaar iets meer aan het woord.

Hieronder volgt een korte analyse van alle observaties en interviews (volledig uitgeschreven in de bijlage). Uit de vergelijking van de observaties met de interviews bleek echter vaak dat er aan een kind niet altijd te zien was hoe het zich voelde, en wat er in zijn of haar hoofd omging. De observaties en de gesprekjes leken elkaar soms zelfs tegen te spreken. Om die reden heb ik niet al te veel waarde gehecht aan de inhoud van de observaties, maar geef ik ze wel kort weer. Want net als dat het voor kinderen moeilijk is om negatieve emoties te herkennen op televisie (Nikken, 1989), is dat voor volwassenen ook het geval in het echter leven.

6.2.1 Analyse van de observaties en interviews

Meisje nummer 1 reageerde voordat het onderzoek begon al opvallend. Ze vertelde ons namelijk, zonder dat ze wist waar ons onderzoek over ging, dat haar oma vorige week was overleden. Toen Aart dan ook vertelde dat zijn vader dood was, riep zij vrolijk dat haar oma ook dood was. Van de juf hoorden we ook dat ze het steeds heeft over haar overleden oma. Ze gaat er echter nooit dieper op in. Ze stelt vast dat het zo is, en lijkt het interessant te vinden, maar daar stopt het.

Het is niet zo dat ze niet spraakzaam is, want ze vertelt honderduit over een nachtmerrie die ze heeft gehad en over K3. Als ik haar vraag waarom ze ineens aan die enge droom moet denken, zegt ze dat een jongen uit de klas het over een krokodil had, net als in haar droom. Over het verhaal van de mug raakt zij ook niet uitgepraat. Zij heeft er zelf ook ervaring mee, en wil dat aan ons vertellen. Het lijkt erop dat het verhaal van de mug dichterbij haar staat dan alle onderdelen over de dood. En dat terwijl ze in haar privé-leven middenin het onderwerp staat. Het lijkt onwaarschijnlijk dat 1 er niet over wil praten omdat ze er te verdrietig van wordt. Ze oogt juist heel erg vrolijk, ook als ze vertelt dat oma dood is. Het onderwerp staat simpelweg te ver van haar belevingswereld af, ook al heeft zij er ervaring mee. Zij

weet zelfs niet te vertellen of Aart en Dikkie Dik blij of droevig waren om de dood van hun vader/vriend.

2 heeft een stuk minder ervaring met de dood. Hij stuurt het gesprek steeds in een andere richting dan die wij uit willen gaan. Het onderwerp staat redelijk ver van hem af. Hij zegt nog te weten dat de opa van Aart dood is, wat wel aangeeft dat hij weet dat oude mensen doodgaan. Het was immers eigenlijk de vader van Aart die er in het verhaal niet meer was. 2 weet, net als 1, niet meer of Aart droevig was of blij. Ze koppelen dus geen gemoedstoestand aan het meemaken van het overlijden van iemand. 2 vindt het interessanter om over andere dingen te vertellen. Hij begint over de kinderserie *Totally Spies* te praten, en wil ook vertellen over de mug. Hij weet nog wel wat er allemaal is gebeurd in de aflevering, maar staat weinig stil bij de dood. Het is blijkbaar niet het meest interessante onderdeel van de aflevering voor hem.

Kind 3 zit tijdens de uitzending erg vrolijk te kijken, hij kijkt af en toe lachend naar ons om. Hij vindt het leuk. Hij benoemt wat hij ziet bij het lied van Kermit. Hij lacht hardop. Het verhaal van Aart, dat net daarvoor te zien was, heeft hem niet somber gemaakt. Hij weet ook niet meer na te vertellen dat de vader van Aart dood was. Wel weet hij nog dat het vriendje van Dikkie Dik dood is gegaan. Hij denkt echter dat Dikkie Dik daarna nog steeds blij was. Hij vond het liedje van Frank en Tommie ook niet zielig. Hij koppelt in geen geval een emotie bij de aflevering. Hij lijkt tijdens het gesprek een beetje ongeïnteresseerd, maar uit zijn reacties tijdens het kijken kunnen we zien dat hij wel lol heeft gehad, omdat hij steeds benoemde wat hij zag. Het lijkt er tijdens het gesprek niet op dat hij een bepaalde associatie heeft met de dood.

4 zit een stuk stiller te kijken, en lijkt erg moe. Ze dwaalt echter niet af met haar gedachtes, dus het lijkt erop dat ze die associatie heeft met slapen als ze naar Sesamstraat kijkt. Ze weet nog wel het een en ander na te vertellen uit de aflevering. De stilte die ze had tijdens het kijken lijkt daarom vooral voort te zijn gekomen uit concentratie. Omdat 3 al zegt dat de poes in het verhaal van Dikkie Dik dood is, weten we niet of zij dat ook heeft onthouden. Ze zegt wel dat ze het jammer vindt dat die poes er niet meer is. Verder vertellen de 3 en 4 weinig, maar dat dat niet voortkomt uit het feit dat ze niet willen praten over de dood, blijkt uit de manier

waarop de twee hebben gekeken naar het programma. 3 heel blij en opgetogen, 4 heel rustig en kalm. Ze vonden simpelweg het gesprek niet zo interessant.

Nummer 5 leek heel erg afgeleid tijdens het kijken naar de aflevering. Hij lijkt, net als 6, niet meteen op zijn gemak. 5 herkent Dikkie Dik, en draait zich lachend om naar ons als deze in beeld komt. Opvallend is dat er geen duidelijke reactie is van 5 wanneer de boom begint te praten, maar dat hij achteraf over niets anders weet te vertellen. Als we vragen wat hij leuk vond aan de aflevering, zegt hij dat hij de muis het leukste vond. Terwijl er in het hele verhaal geen muis terugkomt. Alleen Ieniemienie die aan het luisteren is als Lot een verhaal vertelt.

Hij weet niets te vertellen over de dood. Hij raakt echter niet uitgepraat over de boom die begon te praten. Dat vond hij blijkbaar verschrikkelijk grappig. En dat is ook wat is blijven hangen bij hem. Als 6 begint over een poes van haar oma, dan wil 5 haar wel overtreffen. Hij lijkt absoluut niet ontdaan over de aflevering.

6 weet iets meer te vertellen, maar door het geroep van 5 over de pratende boom, is het moeilijk om haar haar zegje te laten doen. Op het moment dat we 6 willen vragen of ze denkt dat Dikkie Dik droevig is, begint 5 eroverheen over de boom te praten. Het is jammer dat we om deze reden niet kunnen achterhalen wat 6 van de aflevering mee heeft gekregen. Tijdens het kijken leek ze enigszins afgeleid, maar meer omdat ze niet op haar gemak was met de situatie.

Kind 7 lijkt niet zo geïnteresseerd in de aflevering. Ze kijkt veel weg, naar haar handen en haar nieuwe t-shirtje, dat ze vol trots aan ons kwam laten zien voordat ons onderzoek begon. Tijdens het gesprekje weet ze ook duidelijk een stuk minder te vertellen dan haar klasgenootje. Ze herkent dingen uit de aflevering die ze thuis ook heeft. Ze weet zich nog maar weinig te herinneren van de rest van de aflevering. Wanneer het verhaal over de mug ter sprake komt, vertelt zij haar eigen ervaringen met muggen. Het is bij dit kind erg duidelijk dat ze maar de helft van de aflevering interessant gevonden heeft. De dingen die zij leuk vond, en waar ze nog iets over weet te vertellen, zijn de dingen die zij kent, zoals Koekiemonster, die zoals altijd koekjes op ging eten.

Ook 7 lijkt dingen te herkennen van thuis, zoals het verhaal van Dikkie Dik, want daar heeft zij thuis ook een boekje van. 7 en 8 vertellen niets over doodgaan, en

pas als het verhaal over de mug ter sprake komt, vertellen de kinderen van alles over eigen ervaringen met muggen, en begint 8 zelfs te vertellen over een broertje dat zij heeft gekregen, en 7 over een oudere broer van haar. Ook bij deze kinderen lijkt het erop dat het onderwerp van de dood te ver van hun bed staat. Ze herinneren zich niets daarover van de aflevering.

Meisje 9 is zo verschrikkelijk verlegen dat er geen woord uit haar komt. Het lijkt er op dat Sesamstraat haar helemaal niets interesseerde. Ze gaf kort aan de serie wel te kennen, maar ze is erg snel afgeleid tijdens het kijken. Zeker weten doen we het nooit, maar het lijkt erop dat ze het heel erg saai vond, en zich er helemaal niet mee kon identificeren.

Dat is weer heel anders bij meisje 11. Ze komt samen binnen met 10, maar 11 is degene die de overhand heeft in het gesprek. 10 lijkt al bij het kijken erg afgeleid, en wordt zelfs moe aan het eind van de aflevering. Hij weet niet meer dat de vader van Aart dood was, en ook niet dat het vriendje van Dikkie Dik doodging. Hij zegt dat hij denkt dat ze allemaal blij waren in de verhaaltjes. Het lijkt erop dat deze aflevering voor 10 te moeilijk te begrijpen was, omdat hij nog niet veel wist over wat doodgaan nou precies is.

11 weet wel te vertellen dat Mimi gestorven is. Ook tijdens het kijken laat zij duidelijkere reacties zien. Niet bij de momenten waarop blijkt dat er iemand dood is overigens, maar wel wanneer bijvoorbeeld blijkt dat het vogeltje in het liedje van Frank en Tommie nog leeft. Dan gaat zij rechtop zitten en lijkt ze opgelucht. 11 blijkt in het gesprek een grote fan van Sesamstraat, want ze heeft er thuis vel spullen van.

Ze weet te vertellen dat mensen vaak droevig zijn als er iemand dood gaat. Ze mompelt zelfs iets over oud en ziek en de hemel. Dat moet iets zijn wat ze van een ouder gehoord heeft, want dat verzint een kind natuurlijk niet zelf. Het betekent dat ze, om welke reden dan ook, het wel eens met haar ouders over het onderwerp gehad heeft. Verder wijdt ze er niet over uit. Ook niet over de andere verhaaltjes. Uit de observatie bleek dat 11 het leuk vond om naar te kijken, en uit de gesprekjes bleek dat ze ook relatief veel weet over de dood. Verder bleek niet dat zij aanzienlijk meer geïnteresseerd was in het onderwerp. Ze wist alles, maar werd er niet droevig over.

De dingen die zij wel vertelde, die geen antwoord waren op een vraag, gingen over spullen die zij thuis ook had van Sesamstraat, en niet over ervaringen met de dood.

Bij het verschil in kijken van meisje 12 en 13 wordt duidelijk dat er uit de reacties van de kinderen bij het kijken niet altijd geconstateerd kan worden wat er in de hoofden van de meisjes omgaat. 12 heeft veel grotere reacties tijdens het kijken dan 13. 13 is erg rustig en reageert nauwelijks op wat 12 doet. 12 lijkt hierdoor erg geïnteresseerd, en ze lijkt vooral ook veel lol te hebben. Uit het gesprek bleek niet dat dat niet het geval was, maar wel dat ze beduidend minder wist van waar het over ging dan 13. Het is vooral 13 die aan het woord is tijdens het gesprek.

Beide kinderen hebben de aflevering erg leuk gevonden. Erg opvallend is dat 13 achteraf allemaal dingen verteld die helemaal niet aan de orde zijn geweest, zoals Pino die naar school ging. Waarschijnlijk is dat een verhaaltje uit een boekje waar ze ons ook over vertelt. 13 begint wel steeds op de goede weg te vertellen waar de verhaaltjes over gingen, maar eindigt met hele andere dingen. Zo zegt ze bij het verhaal van Dikkie Dik dat er een poes op de vensterbank lag. Dat klopt ook, maar als we vragen wat die poes dan ging done, zegt ze: "Timmeren." Dan gaat ze verder en vertelt over haar nieuwe kamer en haar nieuwe *Barbie* gordijnen. De meisjes vinden Sesamstraat heel leuk, en kennen de personages ook, maar de invulling van deze aflevering met de dood is straal langs hun heen gegaan. Ze weten er niets meer van terug te vertellen. Het is niet zo dat ze er niet over willen praten omdat ze er te zeer door zijn aangedaan, omdat ze vrolijk over van alles en nog wat kletsen.

Meisjes 14 en 15 staren tijdens het kijken veel voor zich uit. Ze zijn ook de enige twee kinderen die toegeven dat ze de aflevering saai vonden. 15 weet nog het een en ander na te vertellen over de aflevering, maar geen van beiden noemt een keer het woordje dood of gestorven. Opvallend daarbij is dat 15 wel steeds het begin van verhaaltjes weet, zoals dat van Dikkie Dik, maar dat ze niet weet hoe het afloopt. Ook zegt ze wel dat de moeder van het jongetje in het laatste verhaaltje de mug slaat, maar niet dat ze hem doodslaat. Althans, dat woord gebruikt ze niet. Ook denken beide kinderen dat Dikkie Dik wel blij was in het verhaaltje. Het lijkt erop dat het onderwerp ook aan deze meisjes voorbij is gegaan.

Ook meisje 16 weet niet veel te vertellen over de dood. Ze geeft aan dat ze denkt dat Dikkie Dik wel droevig was in het verhaaltje, maar ze lijkt niet heel zeker van haar zaak. Meisje 17 gaat veel in op het onderwerp, en 16 geeft toe dat ze dat allemaal nog niet wist. Wel wordt ze ineens erg spraakzaam wanneer we praten over het liedje van Frank en Tommie. Ze zag dat zij een verrekijker om hun nek hadden hangen, en vertelt vrolijk over haar eigen verrekijker. Ook tijdens het verhaal was ze veel met 17 aan het kletsen, en ze hadden veel lol met de aflevering en met elkaar. 16 stampst vrolijk op haar stoel tijdens het lied van Kermit, en reageert opgelucht wanneer het vogeltje van Frank en Tommie nog blijkt te leven. Aan het einde wordt zij een beetje onrustig en begint weer op haar stoeltje te trappen, maar dit keer lijkt ze wat meer verveeld.

17 aan de andere kant, weet veel te vertellen over de dood. Ook zij is tijdens het kijken actief geweest, en fluisterde dingen in het oor van haar klasgenootje. Wat betreft de manier van kijken is er geen duidelijk verschil geweest, tot op het laatste moment, namelijk toen 16 afgeleid begon te zijn. 17 bleef rustig kijken, en uit het gesprek bleek ook dat het onderwerp veel dichterbij haar lag. Toch vond ze, net als 16, Koekiemonster het leukste. En dat terwijl ze van alle andere verhalen ook een hoop wist te vertellen. Ze wist precies te beschrijven wat er met iemand gebeurt die doodgaat. Die gaat in een kist en in de grond, en ze wist te vertellen dat er dan allemaal zand op de kist gaat. Hieruit blijkt dat ze zelfs al eens bij een begrafenis aanwezig geweest moet zijn, omdat ze het zo weet na te vertellen. Ze weet echter niet zeker of Aart droevig was om zijn vader, terwijl ze dan ook gezien moet hebben dat er mensen huilden bij een begrafenis.

Hoewel 17 beduidend meer ervaring heeft met de dood, vinden zij beide dezelfde dingen van de aflevering interessant. Wanneer 16 over de verrekijker begint, vertelt 17 vrolijk mee over een verrekijker die zij ook eens zelf gemaakt heeft. De ervaring die zij heeft, heeft er dus wel voor gezorgd dat zij meer snapte van de aflevering, maar heeft geen invloed gehad op haar beoordeling.

Kind nummer 18 zit de hele tijd erg geconcentreerd te kijken, en lijkt zich in te leven in de aflevering. Tot aan het verhaal van de mug, dan lijkt hij een stuk makkelijker afgeleid. Hij zegt dat hij het een leuke aflevering vond. In het begin weet

hij niet veel te vertellen, maar na een tijdje zegt hij dat de vader van Aart dood was. Hij weet niet meer of Aart daar droevig om was. Hij vertelt niet veel over doodgaan, en als wij hem naar uitleg vragen dan is hij erg kort. Hij geeft aan: "Gestorven is dood." Ook weet hij dat je dan wordt begraven. Verder weet hij er niets over. Als we doorvragen zegt hij dat hij het anders nog even aan zijn papa en mama moet vragen. Naar aanleiding van het verhaal van de mug vertelt hij wel een verhaal over zijn opa. Het heeft verder geen betrekking op Sesamstraat of op de dood. Hij lijkt zich te willen verontschuldigen voor het feit dat hij maar weinig weet te vertellen over de dood. Hij geeft toe het niet helemaal te weten.

19 zat net zo geconcentreerd naar de tv te kijken als 18. Ze is in het gesprek iets minder aanwezig dan 18, maar ze weet wel dat de kat in het verhaal van Dikkie Dik doodging. Ze geeft echter aan dat Dikkie Dik dat niet erg vond, en dat hij gewoon weer naar binnen ging. Het onderwerp lijkt haar niet echt aan te grijpen. Ze heeft de aflevering gezien en het een en ander ervan onthouden, maar ook haar aandacht begon aan het einde af te nemen.

Kind nummer 20 leek rustig naar het programma te kijken, zeker in vergelijking met haar drukke klasgenootje. Op een gegeven moment kijkt ze af en toe weg, en langzamerhand begint haar aandacht af te nemen. De drukte van 21 slaat op haar over en ze probeert ook te fluiten als 21 dat doet. Uit het gesprek blijkt dat ze inderdaad niets heeft opgestoken van de aflevering, want ze weet er niets meer over na te vertellen.

Opvallend genoeg is dat bij 21, die haar aandacht op geen enkel moment bij Sesamstraat leek te houden, heel anders. Tijdens de aflevering begon ze op haar stoel te wippen, te fluiten, opmerkingen te maken en zelfs scheetgeluidjes te maken. Aan het einde gaapt ze en zit ze aan haar haar. Ze weet wel te vertellen dat de vader van Aart dood was, en heeft ook gezien dat de man op de foto sprekend op Aart leek. Ook weet ze dat de kat in het verhaal van Dikkie Dik dood was, en dat Frank en Tommie dachten dat het vogeltje dood was. Ze weet niet of Aart droevig was. En over het verhaal van de mug zegt ze dat ze het saai vond. Als we vragen of ze zelf eens iets heeft meegemaakt met de dood, geeft ze aan dat ze eens een vis heeft

begraven. Ze vond dat echter niet heel erg. 21 koppelt geen emotie aan het overlijden van een mens of dier.

22 en 23 kijken, als ze een aantal seconden zitten, heel rustig naar Sesamstraat. Tijdens het kijken blijken er geen duidelijke reacties. Na een tijdje begint 23 wel wat onrustiger te worden. Bij het liedje van Frank en Tommie wordt ook 22 onrustiger. De mate van concentratie wisselt sterk tussen de twee. Wat opvalt in het gesprek, is dat 22 veel meer praat dan 23. 23 geeft vaak aan dat ze het antwoord op een vraag niet weet, terwijl 22 relatief veel weet te vertellen over de dood. Hij zegt dat als je doodgaat, dat je dan bent “gestormen.” En dat mensen die ziek zijn doodgaan. 23 geeft aan dat ze er weinig verstand van heeft, maar als we aan het eind van het gesprek aan de twee kinderen vragen of ze een mens of dier kennen dat dood is gegaan, geeft juist 23 aan dat ze ooit haar konijn heeft begraven. 22 heeft nog niet zoiets meegemaakt zegt hij. 23 geeft aan dat ze het niet heel erg vond dat het konijn dood was. In dit geval blijkt dus dat ervaring helemaal niet bepalend is voor de mate waarin een kind de aflevering van Sesamstraat interessant vindt of wat het er van begrijpt.

Ook bij 24 is er een opvallende verhouding tussen de observatie en het gesprek. Tijdens het kijken naar Sesamstraat is hij verschrikkelijk afgeleid. Hij kijkt wel vaker naar het programma, maar lijkt in dit geval zijn aandacht er absoluut niet bij te kunnen houden. In het gesprek blijkt dan ook dat hij niets meer weet van wat hij heeft gezien. Als ik echter doorvraag, blijkt 24 een opvallende interesse te hebben voor de dood. Hij weet zelf al dat iemand die dood is niet meer kan praten, maar vraagt mij vervolgens honderduit over wat er allemaal nog meer gebeurt als je dood gaat. In de aflevering van Sesamstraat kwam dat allemaal inderdaad niet naar voren, en hij is er dus niet wijzer van kunnen worden. Bovendien was het een erg trage aflevering, en ging hij liever iets anders doen dan naar de televisie blijven kijken.

6.3 Conclusie hoofdstuk 6

Uit mijn literatuuronderzoek is steeds gebleken dat het belangrijk is om kinderen op een duidelijke manier te vertellen over het leven en de dood. Kinderen van vier jaar

zijn erg nieuwsgierig en houden niet op met vragen stellen totdat ze alles weten over een onderwerp. Het is voor de ouders belangrijk dat ze vragen van kinderen serieus nemen, zeker als het gaat om een moeilijk onderwerp als de dood.

Ook wordt uit de literatuur duidelijk dat kinderen alleen geïnteresseerd zullen zijn in een onderwerp als ze eraan toe zijn om erover te leren (Kundanis, 2003; Nikken, 1989). Het onderwerp dood is een moeilijk geval, omdat kinderen daar soms ongewild al eerder mee te maken krijgen. In dat geval is het volgens Willis (2002) belangrijk dat er geluisterd wordt naar de vragen die een kind heeft, en dat daarop ingespeeld wordt.

Bij een televisieprogramma kan dat natuurlijk niet waar gemaakt worden. Het is eenrichtingsverkeer, en een kind kan niet geholpen worden met vragen na het zien van een televisieprogramma. Het zou betekenen dat televisie geen goed middel is om kinderen over de dood te leren.

Fiddelaers-Jaspers zei al tegen mij dat de aflevering van Sesamstraat erg subtiel ingericht is. Aart gebruikt moeilijke woorden, en een kijker van vier jaar zou nog snel afgeleid kunnen worden door het verhaal van Pino en zijn dropjes. Het is niet zo dat de aflevering alleen maar ingaat op sterven en de dood.

In mijn onderzoek heb ik geprobeerd het verschil te vinden tussen kinderen die ervaring hebben met de dood, die weten wat het is, en kinderen die er nog niets vanaf weten. Ik wilde erachter komen op welke manier deze twee groepen kinderen anders met de aflevering van Sesamstraat over de dood omgingen. Het is binnen mijn onderzoek helaas niet mogelijk geweest om de groep met kinderen in tweeën te delen, en ik kwam er tijdens de vraaggesprekjes achter of een kind al dan niet ervaring had met de dood. Dit heeft echter goed uitgepakt. Het werd meteen duidelijk dat verschillende kinderen verschillende kennis hadden over de dood. Opmerkelijk genoeg was er maar een meisje dat het had over de hemel. Een aantal kinderen vertelden dat als je dood gaat, dat je dan begraven wordt. Een enkel kind vertelde daar bij dat mensen dan droevig zijn. Heel zeker daarover was echter geen enkel kind.

Ook bleek, dat kinderen, of ze nou wel of niet wisten wat het precies was als je doodgaat, veel meer te vertellen hadden bij de onderwerpen uit de aflevering die niet

over de dood gingen. De kinderen die het meeste wisten over de dood, konden slechts een paar feitjes opnoemen over begraven worden. Niemand had het over bijvoorbeeld slapen voor altijd, of een ander eufemisme, op het meisje 11 na, dat kort het woordje “hemel” noemde.

Als het ging om een ander onderwerp, bijvoorbeeld over de mug, dan hadden kinderen veel uitgebreidere anekdotes. Het beste voorbeeld daarvan was van meisje nummer 1. Haar oma was de week voor het gesprek overleden, en daarover had ze minder te vertellen dan over een mug die ze vorige zomer (een half jaar geleden) had gezien. Dat onderwerp staat blijkbaar veel dichterbij haar dan het overlijden van haar oma.

Dat kan te maken hebben met het feit dat kinderen van vier jaar het concept dood nog niet helemaal kunnen bevatten, zo blijkt uit de literatuur. Tizard en Hughes (1984) laten weten dat kinderen van vier jaar erg geïnteresseerd zijn in de geboorte en dood van de mensen, maar vaak weten zij niet wat zij ermee aan moeten. Kinderen bleken verward achter te blijven als ouders hen hadden proberen te vertellen over de dood. Dat komt volgens Piaget (1969) omdat kinderen van vier jaar nog in de pre-operationele fase zitten. Ze begrijpen over de dood alleen nog maar dat iemand niet meer beweegt wanneer hij dood is. De meer abstractere concepten zoals de gevoelens die daarmee gepaard gaan, begrijpen zij nog niet.

Ilg et al. (1992) zijn van mening dat de leeftijd van een kind net zo belangrijk is voor zijn reactie op een bepaald onderwerp, als zijn ervaring. Een kind van vier jaar zal volgens hen niet heftig reageren op uitleg over de dood. Simpelweg omdat een vierjarig kind dit nog niet helemaal kan bevatten. Zelfs niet als het kind meemaakt dat er iemand in de omgeving dood is gegaan.

Willis (2002) stelt dat tegenwoordig wordt aangenomen dat kinderen rond de leeftijd van drie of vier jaar begrip beginnen te ontwikkelen voor de dood. Zij haalt Nagy aan, die drie fases onderscheidt bij het begrijpen van de dood. In de eerste fase (van 3 tot 5 jaar) vergelijkt het kind sterven met verhuizen. Iemand die is gestorven is vertrokken naar een andere plaats. Dat ze diegene nooit meer zullen zien, dringt op die leeftijd nog niet tot het kind door.

Dat het concept dood moeilijk te begrijpen is voor jonge kinderen komt in de gesprekken die ik met de kinderen had duidelijk naar voren. Nummer 24 wil veel weten over het onderwerp, en dat hij er al over geleerd heeft blijkt uit zijn woordgebruik. Als ik hem vraag wat er met oude zieke mensen gebeurt, zegt hij: "Die gaan overleden." Dat woord heeft hij niet opgepikt uit de aflevering, want daar weet hij nauwelijks iets van terug te vertellen. Vervolgens zegt hij dat mensen die dood zijn niet meer kunnen praten, maar hij vraagt zich af wat er dan met het werk van de mensen gebeurt. Hij kan nog niet bevatten dat, wanneer iemand dood is, het leven van diegene dan ook echt is opgehouden.

Ook meisje nummer 17 weet het een en ander te vertellen over wat er gebeurt als je doodgaat. Ze vertelt dat je dan in een kist wordt gedaan met de deksel erop, en dat er dan zand over je heen gedaan wordt. Uit deze beeldende beschrijving blijkt dat het meisje zelf eens bij een begrafenis is geweest, omdat het niet voor de hand ligt dat een ouder op deze manier uitleg zal geven bij het onderwerp dood. Verder gaat ze niet op het onderwerp in, maar doet ze dat wel als het gaat om een verrekijker die zij zelf gemaakt heeft. Hieruit blijkt dat ook meisje 17 niet zo heel geïnteresseerd is in het onderwerp.

Het staat nergens geschreven dat de makers van Sesamstraat zich verdiept hebben in de ontwikkelingspsychologie bij het maken van een aflevering van het programma. Wel proberen zij zich in te leven in het leven van kinderen uit de doelgroep. In de brochure van de NPS (2002) wordt verteld dat bepaalde woordgrapjes niet gemaakt kunnen worden in verband met de leeftijd van de kinderen, omdat zulke grapjes totaal langs de kinderen heen zullen gaan.

In de gesprekjes die ik met de kinderen heb gehad, is gebleken dat dit ook geldt voor moeilijke onderwerpen waar een kind nog niet mee in aanraking is gekomen. In de aflevering van Sesamstraat over de dood wordt er maar weinig uitleg gegeven over het onderwerp, maar gaat het vooral om het introduceren van het onderwerp bij de kinderen. Opvallend was dat er geen kinderen waren die in de aflevering hadden opgepikt dat er iemand dood was, zonder dat ze er zelf iets meer over konden vertellen, dus zonder dat ze er zelf ooit van gehoord hadden.

Aan de andere kant zijn kinderen die wel het een en ander weten te vertellen over het onderwerp niet veel wijzer geworden door het zien van deze aflevering. Zij hebben niet gezien dat Aart stiekem moest huilen toen hij zei dat er rook in zijn ogen zat. Sommige kinderen dachten dat Dikkie Dik wel verdrietig was toen zijn vriendje dood was, maar ze zijn er nooit zeker van of iedereen altijd verdrietig is als er iemand dood gaat. Van alle kinderen die een huisdier, opa of oma hadden die is overleden, ben ik er geen tegengekomen die dat ook zelf erg vond of aangaf daar verdrietig over te zijn.

Daarnaast was er van de 24 kinderen maar een kind dat uit zichzelf vragen ging stellen over de dood. Dat was echter meer naar aanleiding van het gesprek dan naar aanleiding van de aflevering van Sesamstraat. Ik ben er daarom van overtuigd, nadat ik met deze 24 kinderen heb gesproken, dat de aflevering van Sesamstraat geen kwaad kan doen. Het onderwerp wordt te subtiel behandeld, en er wordt niet geprobeerd uitleg te geven. Het is slechts een introductie van het onderwerp voor jonge kinderen.

Kinderen die het een en ander afweten van het onderwerp herkennen het wel, maar zijn op vierjarige leeftijd nog niet klaar om te kunnen begrijpen wat het precies inhoudt als je dood gaat. Het verschil tussen kinderen met ervaring en zonder ervaring komt duidelijk naar voren tijdens de gesprekjes. Het is echter niet meer dan het wel of niet herkennen van het onderwerp in Sesamstraat.

De makers van Sesamstraat hebben het programma ingericht op een manier die voor kinderen makkelijk te verteren is. Ze maken geen gebruik van moeilijke tijdssprongen of moeilijk taalgebruik zonder uitleg. Dit zijn elementen die volgens Nikken (1989) voor jonge kinderen moeilijk te begrijpen zijn. Het gaat hierbij echter om zintuiglijke kwesties. De ontwikkeling van het begrijpen van emoties gebeurt niet op dezelfde manier. Kinderen die een emotie niet meegemaakt hebben, kunnen deze ook niet herkennen (Fischer, 1991).

De makers van Sesamstraat kunnen geen rekening houden met individuele verschillen in de doelgroep bij het maken van een aflevering over de dood. Een kind dat wel met de dood in aanraking is geweest, krijgt hetzelfde te zien als een kind dat er niets van weet. Toch hebben de makers geen fout gemaakt bij het maken van de

aflevering, althans daar waar het vierjarige kinderen aangaat. In paragraaf 4.3 over coping heb ik geconcludeerd dat kinderen heel anders omgaan met moeilijke situaties, en dat we daarom op moeten passen met wat er tegen een kind gezegd wordt. In de aflevering van Sesamstraat over de dood is het onderwerp echter zo subtiel aangestipt, dat kinderen die het begrip niet kennen, nauwelijks bij de aflevering stil zullen blijven staan. Kinderen die het begrip wel al kennen, zullen opmerken wat er aan de hand is, maar zullen er geen verdere conclusies uit trekken.

Het kan zijn dat er een kind is dat een hele erge situatie heeft meegemaakt wat betreft het overlijden van een familielid, en dat de aflevering hem daarom heel erg aangrijpt. Dat heeft in dat geval niets te maken met het feit dat de aflevering over de dood gaat, maar alleen de associatie die het kind daarmee heeft. Het kan dan ook voorkomen dat een kind vervelende associaties heeft bij een verhaal over een hond of een muis.

Zoals Zillmann (1991) al zei, werken de wetten van empathie nog niet bij jonge kinderen. Het is van belang dat een kind snapt welke emotie hij te zien krijgt. Anders zal hij deze ook niet kunnen herkennen. Ook al heeft een kind meegemaakt dat een familielid is overleden, het is nog te moeilijk om de emotie die daarbij gepaard gaat te begrijpen. Zoals Piaget (1969) al zei, zal een kind van een bepaalde leeftijd nooit veel verder ontwikkeld zijn dan een leeftijdsgenootje, simpelweg om het feit dat ervaring niet alles is wat nodig is voor ontwikkeling. Een kind moet mentaal gezien ook in staat zijn om een situatie te bevatten.

Winn (2002) liet al weten dat uit verschillende onderzoeken naar voren kwam dat kinderen maar de helft meekrijgen van wat zij in een aflevering van Sesamstraat gezien hebben. Ze geeft aan bang te zijn voor datgene wat er wel in de hoofden van de kinderen omgaat als ze niet doorhebben wat er verteld wordt. Het leek er binnen mijn onderzoek niet op dat er ernstige dingen met de kinderen gebeuren. Vooral is gebleken dat herkenning erg belangrijk is voor kinderen. Wanneer Koekiemonster in beeld komt, is dat voor de kinderen een feest, omdat ze weten wat er gaat gebeuren. Ze wachten verheugd het moment af waarop Koekiemonster roept: "Koekies!" en vervolgens een trommel vol koekjes naar binnen werkt. Wanneer de kinderen tijdens mijn onderzoek naar Sesamstraat keken, leek het er niet op dat er veel meer in de

hoofden van de kinderen omging dan dat. Daarbij moet gezegd worden dat het altijd moeilijk blijft om er achter te komen wat er daadwerkelijk in de hoofden van de kinderen omgaat. Hoewel ik er van overtuigd ben dat kinderen van vier jaar zich nog niet anders voor kunnen doen dan hoe zij echt zijn, blijft het zo dat er moeilijk onderscheid te maken valt tussen de uitdrukking van een verlegen kind en dat van een kind dat bang is. Kinderen bleven tijdens de gesprekken vaak onwennig, zeker als daar een camera bij aanwezig was (zie kind 10 in de bijlage, hij staart langdurig in de lens). Er komt een hoop geld en tijd bij kijken om deze misstappen op te lossen, zoals kennismakingsgesprekken met de kinderen en ouders, het onderzoek in de thuissituatie afnemen, de camera verstoppen etcetera.

De eindredacteur van Sesamstraat, Ajé Boschhuizen, geeft aan dat het leuk is voor de kinderen om een thema in elke aflevering te herkennen. Bij de aflevering van de dood lukte het in mijn onderzoek slechts één kind om dit thema daadwerkelijk te ontdekken. Zoals ik eerder al zei, was er een aantal kinderen dat doorhad dat Aart's vader, of Mimi was overleden. Ze koppelden daar echter geen emotionele toestand aan. Het onderwerp lijkt voor het vierjarige kind wellicht iets te hoog gegrepen. Als het kind het thema al uit de aflevering weet te halen, zal het er niet veel wijzer van geworden zijn. Ook bleek bij veel kinderen dat de spanningsboog niet op hun niveau was. Het merendeel van de kinderen werd moe, of was afgeleid tegen het eind van de aflevering. Hoe dat staat voor kinderen van 5, 6 en 7 jaar zal vervolgonderzoek uit moeten wijzen.

Op de vraag *“op welke manier gebruiken kinderen van vier jaar hun eigen ervaring bij het begrijpen van de dood in kindertelevisie (Sesamstraat)?”* kan ik in het kort antwoorden dat het verschil in ervaring inderdaad, zoals Divendal (1980) ook aangaf, een grote invloed heeft op de mate van begrip van kinderen naar een aflevering van Sesamstraat over de dood. Het onderwerp is echter nog zo een vaag begrip voor de kinderen, en de aflevering is zo subtiel ingericht, dat de kinderen met ervaring niet achterblijven met vragen over wat het precies inhoudt wat is het om dood te gaan. Dat er dus geen rekening wordt gehouden met bijvoorbeeld de richtlijnen van Willis (2002) is in dit geval niet schadelijk voor een vierjarig kind.

Ook Wolchick en Sandler (1997) geven aan dat ieder kind zijn eigen manier moet zoeken om met een nieuwe situatie, en in dit geval een nieuw onderwerp, om te kunnen gaan. Binnen een massamedium kan geen rekening gehouden worden met de verschillende *coping strategies*, maar het is wel zo dat elk kind zijn eigen manier handhaaft bij het kijken naar de aflevering van Sesamstraat. Zo is het voor een kind met ervaring met de dood makkelijker om zijn gedachtes bij de les te houden, en zoekt een kind met minder ervaring iets anders om zich op te concentreren.

Kim Hoppenbrouwers, 26 april 2006

7 Literatuur

Banaka, William H. (1971). *Training in depth interviewing*. New York: Harper & Row, Publishers.

Bergeijk, J. van (2003) *Ieder land zijn eigen Ieniemienie*. Opgehaald 16 maart, 2006, van <http://www.vanbergeijk.com/artikele/sesamstraat.html>

Bernstein, Basil & Brannen, J. (1996). *Children, research, and policy*. Londen: Taylor & Francis.

Bryant, Jennings & Zillman, Dolf (1991). *Responding to the screen – Reception and reaction processes*. Hillsdalen, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Buurman-Geerts, C. (2004) *Van Fopspeen tot Veters Strikken- Een onderzoek naar Sesamstraat als entertainment leerprogramma dat de ontwikkelingsfase van het jonge kind stimuleert* (Scriptie, Universiteit Utrecht, 2004)

Carr, A. (2004). *Positive psychology*. New York: Brunner-Routledge

Carney, K. L. (2003). *Barklay and Eve: The role of activity books for bereaved children*. JOURNAL OF DEATH AND DYING, VOL. 48 (4), p.307-319

Clarke, A. & Clarke, A. (2000). *Early experience and the life path*. Londen en Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers

Collot d'Escury-Koenigs, A. (1990). *What's on a child's mind?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Davies, M. M. (1997). *Fake, fact, and fantasy-Children's interpretations of television reality*. New Lawrence Erlbaum associates, publishers.

Divendal, V. (1980). *Kinderen en Sesamstraat bekijken elkaar-Verslag van een belevingsonderzoek*. Amsterdam: Meulenhof Informatie.

Dunn, J. & Cutting, A.L. (1999). *Theory of mind, emotion understanding, language, and family background: Individual differences and interrelations*. CHILD DEVELOPMENT, VOL. 70 (13), p.853-865

Fish, S. M. & Truglio, R. T. (2001). *"G" is for Growing-Thirty years of research on children and Sesame Street*. New Jersey: Lawrence Erlbaum associates, publishers.

Fischer, A. H. (1991). *Emotion scripts - a study of the social and cognitive facets of emotions*. Leiden University: DSWO Press.

Garmezy, N. & Rutter, M. (1983). *Stress coping and development in children*. New York: McGraw-Hill Book Company.

Goleman, D. (1999) *Wat is emotionele intelligentie?* Opgehaald 3 november, 2005, van http://www.alforto.nl/index.html?emo_intel.html

Ilg, F. L., Ames, L. B., & Baker, S. M. (1992). *Child Behaviour – The classic child care manual from the Gesell Institute of Human Development*. New York: Harper Perennial.

Keenan, T. (2002). *An introduction to child development*. Londen: Sage Publications.

Kohnstamm, G.A. & Cammaer, H. (1976). *Sesamstraat. Resultaten van een gevarieerd onderzoek naar de ontvangst van een serie van 20 uitzendingen*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.

Kundanis, R. M. (2003). *Children, teens, families, and mass media*. New Jersey: Laurence Erlbaum Associates, Publishers.

Lil, van J. E. (1995). *Parental influences on children's television experience*. (Proefschrift, Universiteit Leiden, 1995) Leiden: Universiteit Leiden.

Mascolo, M. F. & Griffin, S. (1998). *What develops in emotional development?* New York en Londen: Plenum Press.

Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P. (1997). *Ontwikkelingspsychologie*. Assen: Von Gorcum & Comp B.V.

Nikken, P. (1989). *Mag de TV aan? Deel 1-4*. Amersfoort: ACCO academische uitgeverij Amersfoort.

Norris-Shortle, C., Young, P.A. & Williams, M.A. (1993). *Understanding death and grief for children three and younger*. SOCIAL WORK, VOL. 38 (6), p.736-743

NPS (2000). *Sesamstraat Informatie*. Hilversum

Peer, van W. (1992). *Lees meer fruit – Kinderen en literatuur*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Peer, van W., Zyngiers, S. & Hakemulder, J. *The study of culture: An Introduction to empirical methods*. (ter presse).

Piaget, J. (2001, 3e druk). *The Language and thought of the child*. Londen en New York: Routledge.

Piaget, J. & Inhelder, B. (1969). *The Psychology of the Child*. USA: Basic Books Inc.

Piaget, Jean en Inhelder, B. (1985). *The growth of logical thinking from childhood to adolescence*. USA: Basic Books, Inc., Publishers

Schavemaker, P. (2004) ...Laat je speelgoed staan... Op bezoek in de beroemdste straat van Nederland: Sesamstraat. Opgehaald 12 maart, 2006, van <http://home.planet.nl/~heins330/sesamstraat1.htm>

Segal, M. & Bardige, B. (2000). *Your Child at Play*. New York: Newmarket Press.

Tizard, B. & Hughes, M. (1984). *Young children learning*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Uttall, W. R. (2000) *The war between mentalism and behaviorism*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Westman, J. C. (1973). *Individual differences in children*. New York: John Wiley & Sons.

Valkenburg, P. (1995). *The impact of television-on children's imagination*. Leiden: Center for child and media studies.

Willis, C. A. (2002). *The grieving process in children: strategies for understanding, educating, and reconciling children's perception of death*. EARLY CHILDHOOD EDUCATION JOURNAL, VOL 29 (4), p.221-226

Winn, M. (2002). *The plug-in drug – television, computers, and family life*. New York: Penguin Putnam Inc.

Wolchick, S. A. & Sandler, I. N. (1997). *Handbook of children's coping – Linking theory and intervention*. New York en Londen: Plenum Press.

Audiovisuele Bronnen:

Prickaerts, A. (4 mei 2005) *Sesamstraat: leven en dood*. [TV uitzending]
Hilversum: NPS

8 Bijlage

Gesprekken en observaties

8.1 Basisschool de Ark

29 maart 2006, Veghel

8.1.1 Observatie proefpersonen 1 en 2

Meisje (nr.1) en jongen (nr. 2)

Interviewer (Int)

Camera beeld weggevallen

8.1.2 Interview proefpersonen 1 en 2

Int.: Had je deze aflevering van Sesamstraat al een keertje gezien?

1 knikt.

Int.: Ja?

1: Heel veel.

Int.: Ja maar deze ook, dezelfde al?

1 schudt haar hoofd.

Int: Vonden jullie het leuk?

2 knikt

Int: (Tegen 1) En vond jij het ook leuk?

1 knikt.

Int: En wat vonden jullie het leukste ervan? Het leukste deel wat je hebt gezien?

Kinderen denken heel lang na.

Int.: Het allerleukste wat je er net op de televisie was.

1: Kikker

Int: De kikker? En waarom dan?

1: Want die doet altijd zo raar

2: Ikke vond Koekiemonster

Int: Omdat je Koekiemonster zo leuk vindt, of vond je het verhaaltje ook leuk?

2: Verhaaltje ook leuk

Int: waar denken jullie dat de aflevering over ging? Waar ging het de hele tijd over? Of was het allemaal verschillend?

1 en 2: Verschillend

1: Heej deze hebben wij thuis ooit (over het dropje dat ze heeft gekregen en net in haar mond stopt) Die vinden wij altijd lekker.

2: Ik heb eigenlijk drie oma's.

Int: Heb jij drie oma's? Hoe kan dat?

2: Weet ik niet. Maar die andere oma is dood.

Int: En weten jullie dan ook wat er met Aart zijn vader aan de hand was? In het begin.

Weten jullie dat nog?

1: Nee

Int: En toen kwam Pino met al die dropjes binnen.

1: Oh ja!

Int: Maar wat gebeurde er toen ook alweer? Weten jullie dat nog? Ik ben het alweer vergeten.

1: Ikke ook.

2: Ikke niet.

Int: Wat was er dan ook alweer?

2: Daar zat iets in.

Int.: Wat dan?

2: Weet ik niet.

1: Oh zo'n pijp!

2: Ja

Int: Heej wat goed van jou. En was Aart toen blij, of was die een beetje droevig? Toen was die iets aan het vertellen.

1: Nee dat weet ik niet meer.

2: Ja die was van zijn grootvader ik weet dat nog.

Int: Maar wat was er dan gebeurd met die grootvader, weet je dat nog?

2: Die was dood.

1: Die was wel dood.

Int: Was die dood? En was meneer Aart dan een beetje verdrietig? Of was die gewoon blij?

1: Gewoon blij.

2: Maar die boom was het grappigste.

1: En die vond ik ook grappig die boom. Die loopt poe poe boem.

2: En die kan ook praten zo grappig.

1: En een neusje.

Int: Nou we weten alweer wat er gebeurd is. Die opa, die was dood. Maar meneer Aart was toch wel gewoon blij, toch?

1: Ja... ja, hij was wel boos.

Int: Was die ook boos? Waarom was die dan boos?

2: Omdat hij die had laten schrikken.

Int: En was die niet droevig over zijn grootvader?

1: Eehhh.. Dat weet ik niet.

Int: En Kermit, waar zong die over? Weet je dat nog?

Kinderen schudden hun hoofd.

Int: Weten jullie wel nog wat er gebeurde?

1: Nee.

2: Maar ik weet wel over die boom.

Int: Ja dat was met Koekiemonster hè? Wat was er dan mee?

2: Die ging zo praten

Int: Dat kan toch helemaal niet?

2: Nee! Bomen kan ook niet praten!

1: Ik heb... weet je waar ik over gedroomd heb ooit? Over een huid en over een krokodillen.

2: Ik weet hoe een krokodil altijd doet. Die heeft zo'n lange staart en die hapt zo ham ham ham ham.

Int: Was dat een nachtmerrie die je toen had?

1: Ja

Int: En waarom moest je daar net aan denken?

1: Omdat dat weet ik allemaal niet, heb ik in een keer in mijn hoofd zitten.

Int: Toch niet omdat Kermit op een krokodil lijkt hè?

1: Nee! Iemand had dat bij ons op school gedaan, die vertelt iets met over krokodillen.

2: Tijgers bestaan wel maar die bestaan in jungle.

1: Weet je ik ken een liedje van K3.. Da's ook een, ehm ja. Afrika tot.. ehm

Int: (zingt) Van Afrika tot in Amerika tot aan de Himalaya.

1: Ja en in de, hoe heet dat toch? Afrika!

Int: Oh daar zit de jungle bedoel je?

1: Nee! Daar zitten allemaal van die mensen die geen kleren hebben. Die hebben geen ehm..

2: En Totally Spies komt altijd op tv.

Int: Heej maar jongens, ik heb nog een vraagje om te kijken of jullie goed hebben opgelet.

Weet je nog het verhaaltje van Dikkie Dik? Weet je nog waar dat over ging?

1 en 2: Ja!

1: Dat ehm, dat poesje was ziek.

2: En dan kwam die andere poes. En dan kwam die poes daarbij en dan, hij is stil. Ik ga slapen en hij is goed.

1: Ja, en maar dan kwam die andere poes maar die witte wou met m spelen maar die kan niet maar die andere ging met hem spelen.

Int: Gelukkig was er toch een poes die met hem wilde spelen.

2: En dan.. En dan kwam die vlinder.

Int: En weet je nog dat ze op dat bankje zaten, Frank en Tommie..

1 en 2: Oh ja!

Int: Dat ze dat liedje gingen zingen hè?

1 en 2: Ja!

1: Met dat vogeltje.

Int: Wat was er met dat vogeltje aan de hand dan?

1: Die was dood maar dat dachten hun, en toen zagen ze het in een keer.

Int: Dus die was toch niet dood?

1: Nee

Int (tegen 2) had jij dat ook gezien?

2: Maar ik ken die bruine die heet Tom.

Int: Oh het hondje? Tommie.

2: En ik ken ook, ik ken ook Mienie.

Int: En weet je nog waar het verhaaltje op het laatst over ging? Toen ze gingen voorlezen?

1: Ik weet dat! Er was een mug binnengekomen.

Int: En wat ging de moeder toen doen?

1: De mug pakken.

2: En dan had het kindje geen ogen meer.

Int: Geen ogen meer?

2: Dat komt door die mug. Dat ie zo pikte.

1: Pik pik pik pik pik pik pik.. Alles op zijn buik zo pik pik.

2: Ja daarom had ie geen ogen meer.

1: Hij had wel ogen.

2: Ja hij had zijn ogen dicht.

Int: En wat ging de moeder toen doen met de mug?

2: Die ging hem pakken.

Int: En vond het kindje dat leuk?

2: Nee

Int: Die wilde liever dat de mug?

1: Wegging..

Int: En dat die bleef leven dan maar.

1: Ja die komen altijd bij de zomer toch?

2: En een mug had een keertje hier mij gepikt.

1: Ja weet je wat je dan moet doen? Dan moet je gewoon niets tegen die mug doen! Niet slaan, dan doet ie pikken toch? Maar als je niets doet dan doet ie gewoon niets.

2: En Stan ging een keetje met water op de trampoline, was zijn broek nat.

8.1.3 Observatie proefpersonen 3 en 4

Jongen (nr. 3) en meisje (nr. 4)

De kinderen zijn bekend met het programma. 3 zegt dat hij het kent. Bij het eerste beeld van

Aart, die een foto van zijn vader aan het oppoetsen is door erop te spugen en te wrijven, zeg 3: "Hij spuugt!" Hij lacht erbij. Al snel worden de twee erg stil en zitten bewegingloos te kijken. Ook bij de verandering van een scène is er geen duidelijke verandering in de houding of gezichtsuitdrukking van de kinderen te herkennen. Kermit zingt zijn

liedje. 3: "Da's een kikker." Er komen andere Sesamstraat figuren kijken. 3: "En een slak. En kip." 3 kijkt naar ons om en lacht. Hij wordt enthousiaster en gaat op het puntje van zijn stoel zitten. 3: "Paard." 4 stopt haar vingers in haar mond. 3: "En stier."

Bij het verhaal van Dikkie Dik wordt ook 3 rustiger. 4 stopt nu haar duim in haar mond. Haar andere hand gebruikt ze om in haar haar te zitten. Ze lijkt moe te worden. Na een tijdje kijkt 3 4 aan, maar er volgt geen duidelijke reactie van een van hen.

Bij het verhaal van Koekiemonster is er geen duidelijke reactie. Pas als Annewil lacht, lacht

3 mee. 4 toont geen reactie. Koekiemonster slokt een aantal koekjes naar binnen. 3: "Ik denk dat had ie honger." 4 heeft zich nog steeds niet bewogen, en haar ogen hebben steeds in de richting van het televisie scherm gestaan. 3 kijkt weg tijdens het lied van Tommie en Frank, maar is wel toonbaar opgelucht als

blijkt dat vogeltje Hendrik nog in leven is. Wanneer het programma afgelopen is, zegt 3: "Mogen we nu weer naar buiten, wij?"

8.1.4 Interview proefpersonen 3 en 4

Int: Waar denken jullie dat de aflevering over ging? Waar hadden ze het de hele tijd over?

4: Over de mug.

Int: En alles wat je gezien had? Dus eerst met Kermit de kikker en de liedjes en de boom die ging praten en het verhaaltje van de mug, alles bij elkaar. Waar ging dat over? Of was het allemaal verschillend?

4: Verschillend

3: Maar bomen kunnen toch niet praten?

Int: Nee, dat vond ik ook zo gek. Dat kan toch helemaal niet?

3 en 4: Nee.

3: Dat kan alleen nachtbomen. Alleen kunnen dat spookbomen doen.

Int: En was dat een spookboom?

3 knikt.

Int: Ja? Hoe weet je dat dan?

3: Van de reclame.

Int: En weten jullie nog het begin met Aart en Pino, weten jullie nog waar dat over ging?

4: Van vroeger.

Int: Ja over vroeger. En wat was er dan vroeger gebeurd?

4: Nee dat weet ik niet meer.

Int: Pino had die dropjes bij zich en toen ging die aan meneer Aart vragen of die een doosje had.

3: Ja en toen had, had ie het opgegeten toen.

Int: En weet je verder nog iets van wat er dan gebeurde? Of was je het weer vergeten?

4: Dat weet ik nog wel. Hij wou het doosje zelf liever houden.

Int: Maar waarom dan?

Stil

Int: Vond ie het zo'n mooi doosje?

4: Pino had ze toch al opgegeten.

Int: Dus had ie het niet meer nodig?

4: Ja.

3: Hij had honger

Int: En weten jullie nog het liedje dat Kermit de Kikker ging zingen?

3 en 4 schudden het hoofd.

Int: Nee? Kunnen jullie je niet meer herinneren?

3: Jawel op de dieren.

Int: Ja kwamen al die dieren steeds om een hoekje kijken.

Weet jij het nog? (Tegen nr. 4)

4: Nee

Int: En met Koekiemonster toen de boom ging praten. Weet je nog waar dat over ging?

3: Koekiemonster.

Int: Ja, waar vertelde die over?

3: Dat weet ik eigenlijk niet meer.

Int: Weet je niet meer? Weet jij het nog?

4 schudt haar hoofd.

3: Ze moeten bij een boom staan. En toen liep de boom weg en toen kraakte die boom.

4: En eentje die rode, die was weg.

Int: Waar was die naartoe dan?

4: Weet ik niet.

Int: Die kwam gewoon maar niet?

3: Dat was die kleur! (wijst naar een rode stift)

Int: Ja goed zo! En daarna kwam er een verhaaltje van Dikkie Dik, weet je nog?

4: Ja, en die ene die op de eh, op de ...

Int: Vensterbank lag?

4: Ja die was een beetje ziek.

Int: Hoe kwam dat dan?

4: Omdat die een beetje heel oud was.

Int: En wat gebeurde er daar toen mee?

3: Dood

Int: Dood? Echt waar?

3: Dat had jij toch ook gehoord?

Int: Dan had ik net even niet gehoord denk ik. Dan kon Dikkie Dik niet meer met hem spelen. Was Dikkie Dik daarom verdrietig? Of was die blij?

3: Ja, nog steeds blij.

4: Ja maar hij vond het wel een beetje jammer.

Int: En waarom vond hij dat jammer?

4: Dat weet ik niet.

3: Of hij wou de vlinder opeten.

Int: En toen kwam dat liedje over dat vogeltje. Vonden jullie dat een mooi liedje?

3 en 4 knikken.

Int: Wat vond je het mooiste daaraan Lieve?

4: Eh, het verhaaltje van Dikkie Dik.

3: Ik ook.

Int: Vonden jullie dat mooi? Waarom? Vond je het niet heel zielig?

3 en 4 schudden hoofd.

Int: Nee?

4: Ik vond het wel zielig.

Int: Waarom?

4: Jammer.

3: Ik vind dat wel goed. Wij gaan een keer naar school. Niet meer naar jullie.

Int: Weten jullie nog het verhaaltje over de mug? Wat ging de moeder doen in dat verhaaltje?

3: Doodslaan tegen de muur.

4: En toen had die allemaal muggenplekjes.

Int: En toen had de moeder de mug doodgeslagen en toen kwam er nog een mug. Wat zei dat jongetje toen, weet je dat nog? Vond ie dat erg dat er nog een mug kwam? Wilde die dat zijn moeder weer kwam of wilde die dat ie lekker verder ging vliegen?

3: Had m weer doodgemaakt.

4: Maar toen kwam die moeder niet.

Int: Nou ik vind dat jullie hartstikke goed hebben opgelet hoor.

3: Mogen wij weer naar de juffrouw?

Int.: Ja jullie zijn klaar hoor.

8.1.5 Observatie proefpersonen 5 en 6

Jongen (nr. 5) en meisje (nr. 6)

5 en 6 lijken beiden niet meteen op hun gemak. Ze hebben hun fruit en groente meegenomen omdat het tijd was om te eten. 6 zit op het puntje van haar stoel, maar niet uit spanning maar uit vrees om echt te gaan zitten. 5 kijkt ook niet naar het scherm. Wanneer Kermit een liedje gaat zingen neemt de aandacht iets toe. Beiden kijken naar het scherm. Wanneer Dikkie Dik verschijnt kijken de twee naar ons om en lachen. Blijkbaar herkennen ze de dikke kat. De kinderen tonen geen duidelijke reactie wanneer de boom gaat praten, maar lachen wel als Koekiemonster koekjes naar binnen schrokt. Bij het lied van Frank en Tommie is vooral 5 erg afgeleid. Hij smakt met zijn eten.

8.1.6 Interview proefpersonen 5 en 6

Int: Vonden jullie het leuk net wat je op televisie hebt gezien?

5 en 6 knikken.

Int: En wat vond je het allerleukste van alles wat je gezien hebt?

5: Van die muis.

Int: De muis? Waar ging dat ook alweer over?

5: Sesamstraat.

6: En van Dikkie Dik.

Int: Vond jij dat het leukste? Van Dikkie Dik?

5: Ga ik ook thuis kijken.

Int: Ga je dat thuis ook altijd kijken? En had je deze ook al een keer gezien?

5 schudt het hoofd.

Int: Nou gelukkig maar, anders zal het wel saai zijn. Maar er waren dus heel veel stukjes, van Dikkie Dik en het verhaal van de mug en de boom die ging praten...

5: Die praat die boom die kan weg.

Int: Gek was dat hè?

5: Die moet wachten tot de boom iemand komt.

Int: Ja ze waren aan het wachten ja.

5: Wachten hier tot de boom.

Int: Ja. Maar wat vond je nou van alles het leukste?

5: Met die boom moet die wachten tot die...die van Sesamstraat die moet die wachten.

Int: Waarop waren ze aan het wachten dan?

5: Die boom.

6: Bij de boom die kan praten.

Int: Ja gek die boom kan toch helemaal niet praten? Maar jij vond het verhaal van Dikkie Dik het leukst Vera? En waarom vond je dat dan het leukst?

5: Ik vond de muis. Die zijn klein die kan door het gat lopen.

Int: Maar er was geen muis in deze aflevering. Of heb je wel een muis gezien? Bij het verhaaltje even aan het eind. Je vindt Ieniemienie leuk? En [6]wat vond jij leuk aan het verhaaltje van Dikkie Dik?

5: Wij waren bij de Kermis.

Int: Echt waar, wat was er dan allemaal?

5: Autootjes, botsauto'tjes.

Int: En Vera, wat vond je zo leuk aan het verhaal van Dikkie Dik?

6: Kwam die een vlinder.

Int: En wat gebeurde er verder nog?

5: Boom kan praten die boom.

6: Toen konden ze er niet bij. Toen ging die, toen was die poes kwijt.

Int: Waar was die dan gebleven?

6: Die was dood.

Int: Hoe kon dat dan?

6: Omdat die oud was, en ziek.

Int: Was Dikkie Dik dan ook een beetje verdrietig ervan? Of was die nog gewoon vrolijk?

5: Mijn op, mijn thuis die zit die is heel oud. Die is al bijna twintig. Zesentwintig!

Int: Ooh, een poes?

5: Ja al bijna achtentwintig.

6: Mijn oma heeft een poes en die is al dertig.

Int: Oh echt? Das een oude poes. Vond je het daarom een leuk verhaaltje van Dikkie Dik, omdat je oma ook een poes heeft?

6 schudt haar hoofd.

Int: En hoe heet jouw poes? (tegen 5)

5: Sanne. Die is oud. En die doet altijd miauwen. Miaauw miiiaauw.

Int.: Weten jullie nog het eerste stukje met Aart en Pino? Wat gebeurde er toen?

5: De boom die ging praten.

Int: Dat was met Koekiemonster.

5: Dat moest die wachten. En moeten ze hem afzagen zo tsjieee. En ze moeten tot de boom wachten.

Int: Maar was Pino daar ook bij?

5: Ja. Ze moesten wachten bij de boom. Ze moesten praten en dan die afzaag.

Int: En waar denk jij dat het over ging [6], met Pino en Aart?

6: Nee weet niet meer.

Int: Weet je in het begin was meneer Aart er en toen kwam Pino, die grote vogel en die had dropjes in zijn hand en toen vroeg Pino “heb jij misschien een doosje voor de dropjes”...

5: En en van.. maar maar.. met Koekiemonster, die doet gek eten.

Int: Maar wat gebeurde er met dat doosje, weet je dat nog?

6 schudt haar hoofd.

Int: En weet je nog van de kikker die een liedje gaat zingen?

6 kinkt.

Int: Vond je dat leuk?

6 knikt.

Int: Wat gebeurde er toen?

6: Die ging toen..

5: Ik ben nou zoooo groot.

Int: Weet jij nog waar Kermit over zong?

5: Over Sesamstraat.

Int: En waar ging het liedje over?

5: Weet ik niet.

Int: En weet je dan nog dat ze een lied gingen zingen..

5: En dan die koekjes..

Int: Nee Frank en Tommie zaten op een bankje en gingen ze een liedje zingen.

5: En toen gingen ze en en met Koekiemonster die doet gek eten.

Int: Ja dat klopt. Maar nou heb ik een vraagje voor [6]. Weet jij nog dat ze op een bankje een liedje gingen zingen? Van dat vogeltje? Ben je dat alweer vergeten?

En weten jullie dan nog het laatste verhaaltje over die dikke mug?

6: Als die ging slapen dan ging die bijten.

Int: En toen?

6: Toen ging die zijn moeder roepen.

Int: En wat ging die moeder doen dan?

6: Die ging ‘m doodslaan.

Int: En wat vond het jongetje daarvan dat zijn moeder die mug dood ging slaan.

5: Dat die kindje slaapt en dan komt een mug eraan.

Int: En vond het jongetje dat leuk dat zijn moeder de mug doodsloeg? Of vond ie dat een beetje zielig?

6: Beetje zielig.

Int: En als je nou een alles bij elkaar kijkt, waar denk je dat het over ging?

5: Ik ga bijna naar huis! Wij moeten zo gaan.

Int: Maar waar denk je dat alles over ging?

5: Koekiemonster ging op de boom wachten. Die praat.

Int: Waarom vond je dat zo leuk? Vind je Koekiemonster zo leuk?

5: Ja!

Int: Ja Koekiemonster kan echt nog niet goed eten. De helft viel uit zijn mond.

6: Hij gooide ook een koekje achter zich uit.

8.1.7 Observatie proefpersonen 7 en 8

Kleine meisje (nr. 7) en grotere meisje (nr. 8)

7 zit erg stil. 8 lacht bij het zien van Sesamstraat. 8 kijkt lachend naar 7 als Aart vertelt over zijn vader (Aart: “hoeveel is 12-7?”) 7 reageert hier niet op. Wanneer Kermit in beeld komt, is er bij beide kinderen geen uiterlijke verandering.

7 lijkt in eerste instantie erg geïnteresseerd in het verhaal van Dikkie Dik, maar kijkt al snel weg. Ze kijkt naar haar handen. 8 is erg blij als ze Koekiemonster ziet. Ze kijkt om naar ons en lacht. Ze kijkt naar 7. 7 reageert niet. 7 kijkt af en toe naar de televisie, maar kijkt bij de pratende boom weer veel naar haar handen.

Als Koekiemonster in beeld is kijkt ze weer naar het scherm. Beide meisjes lachen om Koekiemonster als hij koekjes opvreet. 8: “Daar wordt ‘ie dik ja van.” Bij het liedje van Frank en Tommie wordt 8 snel weer rustig. Ze lijkt sterk de aandacht bij het programma te houden. 7 kijkt weer veel weg.

Vooraf ook tijdens het verhaal van de mug kijkt ze naar haar nieuwe trui (waarvan ze voor de aanvang van Sesamstraat aan ons vertelde dat het een nieuwe trui is).

8.1.8 Interview proefpersonen 7 en 8

Int: Wat vond je het aller aller leukste wat je net gezien hebt?

8: Alles gewoon leuk.

Int: En jij? (tegen 7)

7: Alles leuk..

Int: En weet je nog het eerste stukje van Aart en Pino, weet je dat nog?

7 en 8 schudden het hoofd.

Int: Weet je nog dat die meneer een foto aan het schoonmaken was en toen kwam Pino binnen met dropjes? Weet je wie Pino is?

7 en 8 knikken.

Int: Weet je niet meer dat je hem hebt gezien? Hij had toen dropjes en toen vroeg die meneer Aart voor een doosje.

8: Dat weet ik wel nog.

Int: En weet je nog wat er toen gebeurde daarna?

8 schudt haar hoofd.

Int: Is ook alweer lang geleden hè? En toen ging Kermit de Kikker een liedje zingen. Weet je dat nog?

7 en 8 knikken

Int: Vond je dat leuk?

7 en 8 knikken

Int: Weet je ook nog waarover die een liedje ging zingen?

7: Nee

8: [7] heeft nieuwe stiekjes in haar haar.

Int: Ja met de Dalmatiërs, ze zijn mooi.

7: Die had ik gisteren al in.

Int: Mooi hoor. Weten jullie nog van Koekiemonster. Wat deed die?

7: Heel veel koekjes tegelijk opeten.

Int: En hij ging ook een verhaal vertellen. Weten jullie dat nog? Met die boom..

(..... taperecorder uit)

Int: En toen kwam er een verhaaltje over Dikkie Dik, weet je die nog?

8: Ja die heb ik ook thuis.

Int: Heb je die al eens gezien?

8: In een boekje.

Int: En wat gebeurde er in het boekje?

7: Van die heb ik ook thuis een boekje.

Int: En wat ging die dan doen in dat boekje?

8: Bij ons ging die zeep opeten.

Int: En net op televisie? Weet je dat nog? Er lag iets in de vensterbank voor het raam..

8: Dat weet ik niet.

Int: Een hele oude poes volgens mij. Weet je nog wat er gebeurde met die poes?

8: Die ging weg.

Int: Waar ging die naartoe dan? Ging die een eindje wandelen?

8: Dat weet ik niet.

Int: En toen gingen Frank en Tommie een liedje zingen, toen zaten ze op het bankje met een verrekijker. Dat vond ik een heel mooi liedje, vond jij dat ook een mooi liedje?

7 en 8 knikken.

Int: Weten jullie ook nog wat ze toen zongen?

7 en 8 schudden hun hoofd.

Int: Ik weet het nog een beetje. Het ging over vogeltje Hendrik. Hij was zijn vogeltje aan het zoeken, want dat was zijn vriendje. Maar hij kon hem nergens meer vinden, weet je nog? Of vond je het misschien een beetje een saai liedje?

7 en 8 knikken.

Int: Maar dan, het allerlaatste verhaaltje over die mmm.... Prik.. Over de mug.

8: Die heb ik ook een keer op mijn kamer gehad. Maar toen kreeg ik geen bultjes.

Int: Geen bultjes? Dan heb jij geluk gehad!

7: Die heb ik ook een keer op mijn kamer gehad en toen had ik ook geen bultjes!

Int: Geluksvogel! En het jongetje in het verhaaltje, had die wel bultjes?

7 en 8 knikken

Int: En vond die dat fijn?

7 en 8 schudden hun hoofd.

7: Want weet je? Esra was een keertje bij het speeltuintje en toen was er ook een mug en toen had Esra wel een bultje.

Int: En dat was toen niet fijn hè?

7 en 8: Nee

8: Want ik had ook een keer een mug beet gehad.

Int: En gaat jouw mama dan ook wel eens de mug weggagen?

8: Nee toen ging mijn mama de mug op mijn kamer doodmaken.

Int: En vond je dat dan wel goed wat je mama deed? Of vond je het een beetje zielig misschien? Of vond je het wel goed?

8 knikt

Int: En het jongetje in het verhaaltje, vond hij dat ook goed dat..

8: En ik heb een broertje gekregen.

Int: Heb je net een broertje gekregen? Wanneer?

8: En die heet Devon.

Int: En is die nog maar zo klein?

8: Die is nog maar nul.

7: En Esra die is al, mijn broer en Ersra is al groter.

Int: Hoe oud is die dan?

7: Zes. En die wordt al bijna zeven.

Int: Wat een grote broer heb jij zeg.

8.1.9 Observatie proefpersoon 9

Meisje (nr. 9)

Omdat 9 in haar eentje moet, gaat Annewil naast haar zitten. 9 kent het programma. Lacht bij de opening van het programma. Ze lijkt een beetje bang. Ze kijkt al snel de andere kant uit. Ze kijkt om zich heen en naar haar handen en broek. Bij het liedje van Kermit lijkt haar attentie toe te nemen.

Ze kijkt meer naar het kikker. Bij Dikkie Dik scherm gericht. Bij het omdat het erop lijkt

scherm tijdens het levenslied van de zijn haar ogen nog steeds grotendeels op het lied van Tommie en Frank gaat Annewil weg, dat 9 zich niet geheel op haar gemak voelt.

Dan pakt 9 het kussentje dat de vorm heeft van een varken dat naast haar ligt. Nu is ze grotendeels bezig met het varkentje. Tijdens het tellen kijkt ze de hele tijd wel naar het scherm.

Bij het verhaaltje dat daarop volgt is haar aandacht weer een stuk minder geworden.

8.1.10 Interview proefpersoon 9

Int: Wat vond je ervan? Vond je het leuk?

9 knikt

Int: Vond je het leuk ja? Of ook een beetje saai?

9 zegt niets

Int: Vond je het alleen maar leuk?

9: Leuk

Int: Wat vond je het allerleukste wat je gezien hebt?

9 zegt niets

Int: Weet je nog allerlei dingen die je hebt gezien? Over de kikker en Koekiemonster en Dikkie Dik, weet je nog wat je het allerleukste vond?

9 zegt niets

Int: Ik vond Koekiemonster het leukst. En jij?

9 zegt niets

Int: Of weet je het gewoon niet meer? Dat kan ook.

9 schudt haar hoofd.

Int: En weet je nog het allereerste stukje, dat je Pino hebt gezien? In het begin, en Aart.

9: Nee.

Int: Je weet wel wie Pino is hè?

9: Ja

Int: En die had toen dropjes in zijn hand, en toen ging die naar Aart toe om te vragen naar een doosje. Weet je nog dat hij dat deed?

9: Nee

Int: En toen ging Kermit de Kikker een liedje zingen. Weet je dat nog, weet je wel wie Kermit is?

9: Nee

Int: En weet je wel dat hij dat liedje ging zingen over “dat ik leef, ja dat ik leef”.

9: Nee

Int: En toen kwam Koekiemonster. Weet je nog dat je Koekiemonster zag?

9 schudt haar hoofd.

Int: Toen ging hij zo heel snel alle koekjes opeten, en die vielen langs hem heen. En toen waren er die twee mensen bij die boom. En toen ging die boom ging.. Weet je nog wat die boom ging doen?

9 zegt niets

Int: Die boom die ging opeens praten. Had je dat gezien? Dat is toch gek? En wat gebeurde er toen, ging die boom nog meer gekke dingen doen? Wat dan?

9: Ik weet het niet

Int: Hij ging ook nog lopen. En toen kwam er een verhaaltje van Dikkie Dik. Weet je nog wie Dikkie Dik is?

9: Kat.

Int: Weet je nog dat je die hebt gezien? Toen ging die spelen met een andere poes en toen gingen ze een vlinder vangen..

9 zegt niets.

Int: Weet je dat niet meer?

9 schudt haar hoofd.

Int: En daarna gingen Frank en Tommie een liedje zingen. Op de bank en met een verrekijker. Zoeken naar een vogeltje. Weet je nog dat je dat hebt gezien?

9 schudt haar hoofd.

Int: Ook niet meer dat ze gingen zingen over een vogeltje.

9 schudt haar hoofd.

Int: Nee? Weet je wel nog dat Lotte aan het einde een verhaaltje ging voorlezen. Over een mug.

9 schudt haar hoofd.

Int: Er ging een jongetje slapen en toen hoorde die een geluidje en dat was een mug. En toen ging hij zijn moeder roepen en die ging hem toen helpen.

9 zegt niets.

Int: Weet je niet meer dat je dat hebt gezien?

9 schudt haar hoofd.

8.2 Basisschool De Zeemeeuw

5 april 2006, Terneuzen

8.2.1 Observatie proefpersonen 10 en 11

Jongen (nr. 10) en meisje (nr. 11)

(N.B. 11 is van Duitse afkomst)

De kinderen kennen het programma en benoemen het wanneer ze het openingslied zien. 11 zit al snel stil te kijken, 10 kijkt eerst nog de andere kant uit. Wanneer Aart een rekensommetje opzegt kijkt 11 naar ons om. 10 heeft de camera ontdekt en kijkt af en toe langdurig in de lens van de camera. 11 zit veel geconcentreerder te kijken, maar tijdens het lied van Kermit kijkt ze op een gegeven moment lang naar haar klasgenootje. 10

reageert niet. Tijdens het verhaal van Dikkie Dik is er geen duidelijke blik van herkenning van de kinderen. Ook wanneer blijkt dat de andere kat dood is, is er geen duidelijke reactie te bekennen bij de kinderen.

Bij het zien van Koekiemonster is er in eerste instantie ook geen blijk van herkenning. Wel lijkt 11 te weten dat Koekiemonster zijn koekjes erg slordig op gaat eten, want een moment van te voren kijkt ze verheugd naar ons.

Dan lacht ze om Koekiemonster.

Tijdens het lied van Frank en

Tommie kijken de twee rustig naar het scherm. 11 gaat rechtop zitten, en als blijkt dat de vogel nog in leven is, lacht ze alsof ze opgelucht is.

Tijdens het verhaal over de mug wordt 10 moe. Hij trekt zijn shirt een stukje omhoog. Opvallend is dat de kinderen met open mond naar de tekening van de moeder van het jongetje uit het verhaaltje kijken.

8.2.2 Interview proefpersonen 10 en 11

Int: Wat vonden jullie ervan?

Geen antwoord

Int: Vonden jullie het leuk?

10 en 11 knikken

Int: Wat vond jij [10]? Of vond je het misschien een beetje saai, mag je ook zeggen hoor. Wat vond jij [11]?

11: Ik vond het leuk.

Int: En wat vonden jullie het leukste van wat je hebt gezien? Weet je het nog?

11: Dat van Koemie Monster.

Int: Koekiemonster? En waarom vond je dat zo leuk?

11: Weil die hat eine koekje gegeten.

Int: En omdat die zo slordig zat te eten?

11: Ja. En ich ben auch immer zo slordig.

Int: En ken je Koekiemonster al? Heb je die al eens vaker gezien?

11: Jawel. Aber ich heb kein knuffel daarvan.

Int: Oh en dat wil je wel graag?

11: Ja! Moet mama nog kopen.

Int: Misschien als je jarig bent?

11: Ik was al jarig. Als ik klein was was ik jarig en als ik zo groot was dan was ik ook jarig.

Int: En had je geen Koekiemonster gekregen?

11: Nee dat had ik op den kalender geschreven.

Int: (Tegen 10) En jij? wat vond jij het leukst?

10: Met Koekiemonster.

Int: En waarom vond je die leuk?

10 zegt niets.

Int: Ken je Koekiemonster ook al?

10 knikt.

Int: Ja? En vond je die altijd al leuk?

10 knikt.

Int: En weet je nog in het begin, dat je het had gezien met Aart en Pino? Weten jullie wie Pino is?

11: Pino is den, der vogel.

Int: Dat klopt, en weet je nog dat je hem hebt gezien?

11: Ja ich heb zo een tasse.

Int: En weet je nog dat je die hebt gezien?

11: Ja.

Int: En weet je nog wat ie ging vertellen, wat ie ging doen?

11: Nee.

Int: (Tegen 10) En weet jij het nog?

10 schudt zijn hoofd.

Int: En toen kwam het liedje van Kermit. Weten jullie ook wie Kermit de kikker is?

10 en 11 knikken.

Int: En weten jullie nog dat je dat liedje had gezien?

11 knikt.

Int: En waar ging dat dan over, dat liedje?

Lange stilte

Int: Weet je dat niet meer? En wat gebeurde er nog met Koekiemonster? Dat weten jullie vast wel nog.

11: Ja! Die warten op Elmo en die wilden die baum hinten ...

Int: Ja dat klopt ja. En die boom ging praten, weet je dat nog?

11: Ja. Ja weet ik nog!

Int: En toen ging die weglopen. Weet je dat ook nog [10]?

10 knikt.

Int: En er was ook een verhaaltje van Dikkie Dik. Weet je dat nog?

11: We hebben dan een dvd.

Int: Hebben jullie daar een dvd van?

11: Ja om te draaien. Met zo alle geschichte.

Int: En weet je nog het verhaaltje van Dikkie Dik dat je net hebt gezien? Weten jullie nog waar dat over ging?

11: Ja. Een raam eerst en toen miauw.

Int: Ja dat klopt. En wat gingen ze toen vertellen?

11: Ehm. Dat weet ik niet meer.

Int: Weet je nog dat ie met zijn vriendje een vlinder ging vangen. Weet je dat nog?

11: Ja.

Int: En toen had Dikkie Dik nog een vriendje en die wilde ook mee maar die kon niet mee.

Weten jullie dat nog?

11: Ja.

Int: Waarom kon die niet mee?

11: Weil ze is gestorben.

Int: Dat klopt ja. En waren ze toen droevig?

11: (Niet duidelijk verstaanbaar) Want de poes is weg.

Int: En vonden ze dat leuk?

11: Nee.

Int: En waarom vonden ze dat niet leuk?

11: Weil die waren verdroevig.

Int: Ze waren droevig ja, dat klopt. En wat denk jij dan dat er met die kat is gebeurd? Wat gebeurt er dan?

11: Maar als die ... kon dan zijn men gestorven.

Int: Ja. En wat is dat dan?

11: Dan is men een beetje ziek en dan sind men oud en een beetje ziekig en dan.. dan in den himmel!

Int: Dat klopt ja! En denk jij dat ook [10]?

10 knikt.

Int: En denk jij ook dat Dikkie Dik droevig was? Of was hij blij?

10: Dat is die blij.

Int: Dat hij blij is?

10 knikt.

Int: En daarna kwam er nog een liedje. Met Frank en Tommie. Weten jullie nog wie Tommie is?

10 en 11 knikken.

Int: Weten jullie nog het liedje? Ze zaten op een bank met een verrekijker. En toen gingen ze een liedje zingen.

11: Ja!

Int: En weet je nog waar dat liedje over ging?

10: Nee

11: Over de vogel!

Int: Ja, dat is goed. En wat gebeurde er met die vogel?

10: Die piepte.

Int: Ja. En Frank en Tommie wilden graag de vogel zoeken hè? En konden ze hem meteen vinden?

10 zegt iets onverstaanbaars.

Int: Maar wisten ze waar die was?

10 schudt zijn hoofd.

Int: En hebben ze hem toen wel gevonden?

10 schudt zijn hoofd.

Int: Wat denk jij [11]?

11: Ze hebben die niet gevonden.

Int: En toen was er het allerlaatste verhaaltje. Toen ging iemand voorlezen. Weet je dat nog [10]?

10 knikt.

Int: En waar ging dat over?

10: Over de poezen.

Int: Ja. En er was nog een verhaaltje over een mug. Weet je nog wat die mug deed?

10: Die prikte.

Int: Die prikte ja. En wie prikte die?

10: Dat weet ik niet.

Int: Het was een jongetje dat geprikt was door de mug. Ben jij ook wel eens geprikt door een mug?

10 schudt zijn hoofd.

11: Ik niet. Dan zet ik hem maar weg. Dan komt die vlieg immer hinter hier.

Int: En dat is niet fijn hè?

11: Nee.

Int: En als je alles bij elkaar bekijkt, denk je dan dat er een ding is waar alles over ging?

11: Ja. Hier kan man van die tafel af vallen

Int: Oh was je een beetje bang dat je van de tafel zou vallen?

11: Ja.

Int: Kijk je thuis altijd gewoon op de bank?

11: Ja.

8.2.3 Observatie proefpersonen 12 en 13

Meisje met half staartje (nr. 12) en meisje twee staartjes (nr. 13)

12 en 13 zijn vriendinnetjes van elkaar. Ze lachen verheugd als zij zien dat ze een aflevering van Sesamstraat gaan kijken. Pino vraagt aan Aart of hij een snoepje wil. Aart wijst het af, 13 zegt tegen haar vriendin: "Wij wel hè?" I heeft een brede glimlach op haar mond staan. Later wordt ze rustiger en de twee meisjes zitten al gauw stil te kijken.

12 lacht wanneer blijkt dat Pino al zijn dropjes al heeft opgegeten. Bij het liedje van Kermit

beweegt 12 haar hoofd stilletjes mee op de muziek. Ze kijkt 13 lachend aan. 12 reageert hierop met een brede glimlach, maar kijkt snel weer terug naar het beeld. 12 lijkt een beetje afgeleid en kijkt veel om zich heen. 13 zit stiller te kijken maar lacht wel wanneer 12 naar haar kijkt en lacht. 13 lacht ter herkenning wanneer het verhaal van Dikkie Dik begint. Ze kijkt naar 12, en deze lijkt de kat ook te herkennen. Ze lachen

naar elkaar. 13 wordt weer snel stil en kijkt naar het verhaal. 12 heeft nog steeds een glimlach op haar mond.

Als het verhaal van Dikkie Dik is afgelopen kijken de twee meisjes elkaar glimlachend aan.

Bij het verhaal van Koekiemonster is er geen duidelijke verandering in reactie. Ook wanneer de boom begint te praten lijkt het hen niet te choqueren. Wanneer Koekiemonster de koekjes opeet lacht 12. 13 zit nog steeds stil. 12 reageert duidelijker op de liedjes en verhaaltjes dan 13. Ze glimlacht subtiel als blijkt dat vogeltje Hendrik nog leeft. Bij het verhaal van Lotte gaapt ze. 13 blijft telkens stil zitten kijken.

8.2.4 Interview proefpersonen 12 en 13

Int: Vonden jullie het leuk?

12 en 13 knikken

Int: En wat vonden jullie het allerleukste wat je gezien hebt?

13: Overblijven.

Int: En het leukste wat je net op televisie hebt gezien?

13: Sesamstraat.

Int: En wat vond je het leukste? Kermit of Koekiemonster of Dikkie Dik?

13: Dikkie Dik.

Int: Waarom vond je dat het leukst? Weet je nog wat ze vertelden bij Dikkie Dik?

13: Spelen.

Int: En wie ging er spelen?

13: Van het zusje Mina (niet duidelijk verstaanbaar).

Int: En ze gingen ook een vlinder vangen. En er was toen nog een kat en die kon niet meespelen. Weet je dat nog?

13 knikt.

Int: En waarom kon die niet meespelen?

13: Kan niet spelen (niet duidelijk verstaanbaar).

Int: Die was een beetje ziek hè? Die andere kat. En weet je ook nog wat er toen gebeurde?

13: Dat ie ziek was.

Int: (tegen 12) En weet jij ook nog wat er gebeurde?

12: Ehm.. die was ziek.

Int: Ja. En toen?

12 zegt niets.

Int: Uiteindelijk was hij er helemaal niet meer hè? Was die weg. Weet je nog waar die naartoe was?

12 schudt haar hoofd.

Int: En weet jij het nog wel (tegen 13)

13 schudt haar hoofd.

Int: En weten jullie nog wie Pino is?

12 en 13 knikken

13: Ik heb een boekje.

Int: Heb je een boekje? En vind je Pino leuk? En weet je nog dat je hem net ook hebt gezien?

13 knikt.

Int: En wat ging hij doen? Met wie was hij daar?

13: Ehm.. ehm ehm school.

Int: Op school? En wat ging hij daar dan doen?

13: Ehm leren.

Int: En waar ging hij dan over leren?

13: Ehm rekenen ging die en ehm.. leren. En gespeeld. In de klas.

Int: (Tegen 12) En wat denk jij? Weet jij nog waar hij was?

12 schudt haar hoofd.

Int: En weet je wel nog dat je Kermit de Kikker hebt gezien? Dat hij een liedje ging zingen?

12 en 13 knikken

Int: En weten jullie ook nog waar dat over ging?

12 en 13 schudden hun hoofd.

Int: En weet je wel nog wat Koekiemonster vertelde?

13: Die heeft iets gegeten.

Int: Ja dat was heel grappig hè? En er gingen twee mannetjes wachten bij een...

13: Boom!

Int: En waarom was dat zo grappig? Weet je nog wat er gebeurde met die boom?

13: Praten!

Int: En toen gingen Frank en Tommie een liedje zingen. Weet je dat nog? Waar dat over ging?

13: Weet ik niet meer.

Int: Over een vogel. En die was kwijt, dus gingen ze hem zoeken. En weet je nog wat ze dachten dat er met het vogeltje was gebeurd?

12 en 13 zeggen niets.

Int: En toen vonden ze het vogeltje terug, en denk je dat ze toen blij waren?

13: Ja.

Int: En denk je dat Dikkie Dik ook blij was?

13 schudt haar hoofd.

Int: Hij was niet blij? Waarom niet?

13: Omdat ie stout was.

Int: Was hij stout geweest? Waarom dan?

13: Omdat ie ging spelen.

Int: Maar dat is toch niet stout?

13: Nee.

Int: Waarom was hij dan niet blij?

13: Wel.

Int: (Tegen 12) En denk jij dat hij wel blij was?

12 knikt

Int: Waarom?

12: Omdat een kat naar buiten ging.

Int: Hij ging buiten spelen hè? En dan was die wel blij.

12 knikt.

Int: En toen was er het allerlaatste verhaaltje, toen gingen ze een verhaaltje voorlezen over een..? Weten jullie nog waar dat over ging?

13: Zat voor een raam.

Int: En wat ging die toen doen?

13: Timmeren.

Int: Timmeren?

13: Aan mijn kamer. En toen ging die kamer heb, ging die morgen Barbie dijnen kopen.

Int: Gordijnen kopen?

13: Ja van Barbie. En toen gingen we ombouwen en toen gaan de geluid dicht en dan Barbie dijnen.

Int: Dat is mooi zeg.

13: En dan moet ik slapen.

12: Ik heb die ook thuis. Op mijn bed.

8.2.5 Observatie proefpersonen 14 en 15

Meisje los haar (nr. 14) en meisje met staart (nr. 15)

De meisjes lijken absoluut niet op het gemak. Ze geven wel aan dat ze Sesamstraat al eens eerder hebben gezien. 14 wordt eerder rustig dan 15. 15 blijft erg lang met haar ogen draaien en om zich heen kijken. 14 is veel minder af te leiden. Ook bij het verhaal van Dikkie Dik blijft 15 afwezig en lijkt 14 op te gaan in het verhaal. De houding van de kinderen verandert nooit opvallend.

Bij het liedje van Tommie en Frank lijkt nu ook 14 wat meer afgeleid te zijn, maar als blijkt dat het vogeltje weer terug is, heeft ze de aandacht weer. 15 blijft het langst aan een stuk naar het scherm kijken bij het tellen. Wanneer daarna het verhaal van Lotte begint, kijkt ze gelijk weer weg. 14 gaapt bij het verhaal, en kijkt even weg. 15 kijkt meteen in dezelfde richting als 14.

8.2.6 Interview proefpersonen 14 en 15

Int: Wat vonden jullie ervan?

14 en 15 zeggen niets

Int: Vonden jullie het leuk, of saai?

14: Saai.

Int: Vond jij het saai? En jij (tegen 15)

15: Saai.

Int: En waarom vonden jullie het saai?

14 en 15 zeggen niets.

Int: Weet je dat?

15: Nee

Int: Je weet niet waarom? Je vond helemaal niets leuk wat je hebt gezien?

14 en 15 zeggen niets.

Int: Weet je nog wel een beetje wat je hebt gezien?

14 en 15 zeggen niets.

Int: Weet je nog dat er net een verhaaltje werd voorgelezen? Over een...? Mug. Weet je nog waar dat over ging?

15: Mug.

Int: Over een mug ja, en wat deed die mug?

15: Bijten.

Int: Wie ging die bijten?

15: Jongetje.

Int: Het jongetje ja. En wat vond dat jongetje daarvan? Vond die dat leuk?

15: Nee.

Int: Nee hè? En wat ging hij toen doen?

15: Mama roepen.

Int: Ja hij ging mama roepen, en wat ging mama toen doen?

15: Mug slaan.

Int: En vond het jongetje dat toen fijn?

15: Ehm... Fijn.

Int: En toen kwam er nog een mug, en ging hij die toen weer doodslaan?

15: Nee.

Int: Nee hè? Hij vond het toch een beetje zielig. Waarom vond hij dat zielig?

15: Mug toen weg.

Int: Omdat ie dan dood was, en dat vond ie niet zo leuk.

15: Nee.

Int: En er was ook een verhaaltje van Dikkie Dik. Weet je ook wie Dikkie Dik is?

14 en 15 knikken

Int: Wie is Dikkie Dik dan? Wat is dat voor een dier?

15: Poes.

Int: Ja goed zo. En waar ging dat verhaaltje van Dikkie Dik over?

15: Hij was ziek.

Int: Ja, en wat gebeurde er toen?

15 zegt niets.

Int: Dikkie Dik wilde spelen hè? Maar dat kon niet omdat die andere poes ziek was. En toen gingen ze kijken naar die andere poes, en toen was die ineens helemaal weg. Waar was die toen?

15: Ging de vlinder pakken.

Int: Ja maar die andere poes lag in het raam, op de kussens.

15: Ehm... Nee.

Int: Nee, lag die niet op kussens? Maar er waren drie poezen hè, weet je dat nog?

15: Ja. Zo (steekt drie vingers op).

Int: Ja goed zo. En er gingen er maar twee spelen.

15: Ja.

Int: Want die andere was ziek dus die kon niet meespelen. Maar toen gingen ze eerst spelen met zijn tweeën met de vlinder en toen kwamen ze terug en toen was die kat helemaal weg. Weet je nog waar die toen was? Wat er was gebeurd?

15: Ja.

Int: Wat was er dan gebeurd?

15: Hij wou een vlinder pakken.

Int: En wat denk jij wat er gebeurd was? (Tegen 14)

14: Weet niet.

Int: Maar waren ze wel blij? Of droevig?

15: Blij.

Int: Omdat ze gingen spelen? En dan weten jullie vast nog wel dat je Koekiemonster ook hebt gezien?!

15: Ja.

Int: En wat ging Koekiemonster doen?

15: Koekjes eten.

Int: Ja. En hij ging ook een verhaaltje vertellen. Weet je dat nog?

15: Ja.

Int: Waar ging dat over?

15: Over mug.

Int: Over een mug ook? En wat gebeurde er toen?

15: Ging naar de kamer.

Int: Maar weet je ook nog dat er een boom was? Dat er twee mannetjes stonden te wachten?

15: Ja.

Int: En wat gebeurde er toen?

15 zegt niets.

Int: Weet je nog dat de boom ging praten?

15: Nee.

Int: Dat was heel gek want de boom ging ineens praten en toen ging hij ook nog lopen. Weet jij dat nog (tegen 14)

14 schudt haar hoofd.

Int: En in het begin was er een stukje met Pino. Weten jullie wie Pino is?

15: Ja.

Int: En weet jij het ook? Dat is die grote blauwe vogel.

14: Ik weet wie Pino is.

Int: En met wie was die daar?

14 en 15 zeggen niets.

Int: Aart. En die was iets aan het vertellen. Weet je nog wat die ging vertellen?

15: Ehm nee.

Int: Weet jij het nog? (Tegen 14)

14 schudt haar hoofd.

Int: Hij was aan het vertellen over zijn vader. En weten jullie nog wat daarmee was?

15: ehm..

Int: Weet je het niet meer? En weten jullie nog dat er een liedje was? Met Frank en Tommie. Weten jullie wie Tommie is? Dat is een hondje. En ze gingen een liedje zingen. Waar ging dat liedje over?

15: Over het vogeltje.

Int: Ja, heel goed. En wat gebeurde er met dat vogeltje?

15: Nee.

Int: Ze waren hem kwijt. En toen gingen ze hem zoeken. En hadden ze hem toen gevonden?

15: Nee.

Int: En waren ze toen bang of een beetje blij?

15: Waren ze blij.

Int: Waren ze blij dat ze het vogeltje niet konden vinden? Vonden ze dat leuk of niet?

15: Wel leuk.

Int: Ja want het was wel een leuk liedje. Maar vond jij het echt saai?

15: Ja.

Int: Ja dat mag hoor. Vond jij het ook echt saai?

14 knikt.

8.2.7 Observatie proefpersonen 16 en 17

Meisje kort haar (nr. 16) en meisje met vlechtjes (nr. 17)

Deze twee meisjes zijn erg verheugd bij het zien van Sesamstraat. 17: “Sesamstraat!” 16 lacht ook. Wanneer Aart en Pino in beeld komen lachen ze weer. Ze herkennen de personages. Ze kijken ons lachend aan. Al snel worden ze stiller. Ze zitten aandachtig te kijken. Er is geen duidelijke reactie wanneer Aart vertelt dat zijn vader dood is. Wanneer Aart een rekensom aan Pino opgeeft, fluistert 17 16 iets in

het oor.

Wanneer Kermit gaat zingen, tapt 16 vrolijk mee met haar voeten op haar krukje. De meisjes fluisteren elkaar af en toe iets in. Dikkie Dik komt in beeld. 16 begint te miauwen. 17 doet mee. Ze zijn daarna weer erg snel stil om het verhaaltje te horen. 17 fluistert weer het een en ander in 16's oor. 16 lijkt iets geïnteresseerder dan 17. Hoewel geen van beiden een

reactie gaf op Aart die vertelde dat zijn vader dood was, lijkt 17 te schrikken als blijkt dat de kat dood is. 16 reageert niet op dit nieuws. Bij het verhaal van Koekiemonster reageren de kinderen hetzelfde als bij de andere stukjes: af en toe gefluister, maar ook aandacht voor de aflevering. Koekiemonster laat weten dat hij het toneelstuk niets vond, hij zegt: “Maar nu weet ik iets waar je veel meer aan hebt.” 17: “Koekjes!!” 16 lacht, 17 lacht ook. 17: “Ham ham ham ham.”

Tijdens het liedje van Frank en Tommie maakt 17 met haar handen een verrekijker. Ze wijst naar het scherm en ze vertelt 16 iets. Verder zijn ze lang stil. Vooral 16 lijkt erg opgelucht als het vogeltje blijkt te leven. Haar gezicht verandert van ernstig naar blij. 17 reageert veel minder sterk. Bij het verhaaltje van Lotte

worden ze een beetje onrustig. 16 trapt hard op het krukje. 17 raadt mee met het verhaaltje wanneer Lotte zegt: “Wat denk je dat hij hoort?” 17: “Vogel! Maan!” T kijkt iets meer weg tijdens het verhaal. 17 kijkt nog steeds naar het scherm, en als het eindliedje klinkt zegt ze: “Afgelopen!”

8.2.8 Interview proefpersonen 16 en 17

Int : Wat vonden jullie ervan?

16 en 17: Leuk.

Int: Niet saai?

16 en 17 schudden hun hoofd.

Int: Jullie waren aan het praten de hele tijd, waar hadden jullie het steeds over, weet je dat nog?

16 en 17 blozen.

Int: Maar dat is helemaal niet erg hoor, dat mocht wel. Waren jullie over Sesamstraat aan het praten of over andere dingen?

17: Sesamstraat.

Int: En wat zeiden jullie dan allemaal? Weten jullie dat nog?

16 en 17 schudden hun hoofd.

Int: En wat vonden jullie dan het allerleukste wat je net gezien hebt?

17: Koekiemonster.

Int: En jij? (Tegen 16) Jij ook?

16 knikt.

Int: Waarom vonden jullie dat het leukst?

17: Omdat ie koekjes ging opeten.

Int: En hebben jullie die al vaker gezien, Koekiemonster? Jij wist al wat er ging gebeuren hè? (Tegen 17)

17 knikt.

Int: Want kijken jullie wel vaker naar Sesamstraat?

17: Ja want ik heb daar ook een videoband van.

Int: En weet je ook nog dat Pino er was, met Aart?

16 en 17 knikken.

Int: En weet je nog waar dat over ging?

17: Ja. Hij wou een bakje voor de dropjes.

Int: En had Aart dat?

17: Ja, maar dat wou die niet weggeven.

Int: Waarom wilde die dat niet weggeven?

17: Omdat er een pijp inzat.

Int: Was die pijp van Aart?

17: Die was eerst van iemand anders geweest.

Int: En van wie was die dan geweest?

17: Weet ik niet meer.

Int: En waarom was die nu niet meer van diegene dan?

17: Omdat die gestorven was.

Int: Ja, dat was de vader van Aart, die was al heel oud. En was Aart toen droevig? Weet je dat nog?

17: Weet ik niet.

Int: (tegen 16) En weet jij dat nog?

16 schudt haar hoofd.

Int: Kan je je nog wel herinneren dat Aart over zijn vader vertelde?

16 schudt haar hoofd.

Int: Maar denk je dat hij blij was?

16: Weet niet.

Int: Want hij ging ook vragen over rekensommetjes, weet je nog? Die gingen jullie ook proberen uit te rekenen. Toen zei die: Hoeveel is drie min twee? Weet je dat nog, dat ie dat zei?

16 en 17 knikken.

Int: En toen vertelde die over zijn vader.

17: Dat is drie.

Int: Drie min twee is een, zei hij. En jij zei dat Aart zijn vader was gestorven. En wat gebeurt er dan? Wat betekent dat?

17: Dan wordt die begraven.

Int: En wat gebeurt er dan met iemand?

17: Dan doen ze je in een kist en de deksel erop en dan doen ze zo allemaal zand erop.

Int: En weet jij dat ook? (Tegen 16)

16 schudt haar hoofd.

Int: En dat gebeurde er met Aart zijn vader. En er was nog iemand in een verhaaltje met wie dat gebeurde, namelijk..?

17: Elmo.

Int: Was die dood denk je?

17 schudt haar hoofd.

Int: Nee hè? Die was niet dood. Wat gebeurde er dan?

17 zegt niets.

Int: Weet je nog hoe het ging? Ze stonden met zijn tweeën te wachten bij een..?

17: Boom. En toen ging die weg en toen zei Elmo steeds dat ze daar moesten wachten. En toen gingen ze achter hem aan.

Int: Achter de boom aan ja.

17: En dat klopt niet.

Int: En de boom ging ook praten. Weet je nog wat de boom zei?

17: Nee.

Int: De boom zei dat hij het stom vond.

17: Hij zegde ik ga maar naar de rivier want dan snap ik het beter.

Int: En er was een verhaaltje van Dikkie Dik. Weten jullie dat nog?

16 en 17: Ja!

Int: Jullie weten wel wie dat is hè?

16: Een poes.

Int: En wat ging die doen?

17: Daar ging die een vlinder vangen.

Int: Hij ging een vlinder vangen samen met een vriendje.

17: Ja maar eerst ging die naar het raam kijken en toen zag die een poes. En toen kwam er een andere poes. En toen gingen ze spelen. En toen gingen ze weer kijken en toen was ze weg.

Int: En waar was ze toen?

17: Die was toen ook dood.

Int: Die was toen ook dood ja. En was Dikkie Dik toen blij? Of was die droevig?

17: Dat weet ik niet.

Int: Want hij had wel leuk gespeeld. Maar je weet niet of hij het leuk vond?

17: Ik weet het niet.

Int: En wat denk jij [16]? Waar was die andere poes naartoe die weg was?

16: Dood.

Int: En was Dikkie Dik toen blij? Of was hij droevig?

16: Droevig.

Int: Waarom was die droevig?

16 zegt niets.

Int: Omdat die andere poes dood was?

16 knikt.

Int: Worden mensen daar droevig van?

16 knikt.

Int: Altijd?

16 knikt.

Int: En weet je ook nog dat Frank en Tommie een liedje gingen zingen? Waar ging dat over?

17: Ze hadden een vogeltje gezien en toen zagen ze hem niet meer.

Int: Dat klopt ja, ze waren bang dat die weg was. Weet jij dat ook nog Tessa?

16 schudt haar hoofd.

Int: Ze zaten op een bankje en Tommie had veren op zijn hoofd.

17: En ze hadden allebei een verrekijker.

Int: Ja dat klopt. Weet je dat nog?

16: Ik heb ook een verrekijker.

17: En ik heb die zelf gemaakt.

Int: Hoe heb je die gemaakt dan?

17: Ik had twee rolletjes. En toen ging ik daar een papiertje op doen. En toen plakte ik ze aan elkaar. En toen ging ik ze versieren. En toen was die klaar.

Int: Dat is leuk! En hoe ziet die van jou eruit? (Tegen 16)

16: Die is helemaal zwart.

Int: Net als op televisie bij Tommie en Frank.

16 zegt niets.

Int: Weet je niet meer dat je die net gezien had?

16 schudt haar hoofd.

17: Ikke wel.

Int: En toen was er nog een verhaaltje. Een voorleesverhaaltje op het allerlaatste. En waar ging dat over? Dat ging over een.. bzzzzz..

17: Bij eeehmmm Mug! Een jongetje en die lag te slapen en toen hoorde hij opeens zoem zoem en toen dacht ie “een mug” en toen roepte die “mama mama” en die ging hem toen doodslaan. Want dan kan die niet meer steken.

Int: Ja dat klopt. En vond het jongetje dat toen leuk? Vond ie dat fijn?

17: Fijn.

Int: En wat denk jij [16]? Weet jij het nog, dat ze vertelde over de mug?

16: Ja. Toen had die muggeprikt.

Int: Ja. En toen had die moeder de mug doodgeslagen. En toen was er nog een mug. Weet je dat nog?

16 schudt haar hoofd.

Int: En toen wilde het jongetje toch niet dat zijn moeder hem dood ging slaan. Vond ie toch een beetje zielig. Zou jij dat ook zielig vinden als je een mug had in je kamer? Wilde je dan dat die doodging of wilde je liever dat je geprikt werd?

16: Doodging. Anders steekt die mij.

Int: En wat denk jij?

17: Ja want dan moet je steeds krabbelen en krabbelen. Ik heb er wel eens vier gehad.

Int: Oh ja dat is wel echt veel. En heb je hem toen ook dood gemaakt?

17: Nee toen ging die weer weg.

Int: En jij, heb jij ook wel eens een muggenbult gehad?

16 schudt haar hoofd.

17: Maar toen deden we steeds van dat muggenspul op en toen deden we ook de deur dicht.

Int: En dan komen ze niet meer hè? Dan hoeft je ze niet perse dood te maken. Of is het niet zielig als hij doodgaat?

17: Maakt niet zoveel uit.

Int: Het is toch maar een mug hè? En wat denken jullie, als je alles hebt gezien van Sesamstraat, waar denk je dat het allemaal over ging?

17: Over....

16: Sesamstraat.

Int: En er was een ding en daar hadden ze het de hele tijd over. Weten jullie dat ook? Wat steeds hetzelfde was.

17: Over dat ze doodgingen.

Int: Ja daar hadden ze het de hele tijd over hè?

17: Ook al bij Dikkie Dik en ook al bij Aart.

Int: Dat heb jij heel goed gezien. En was het daarom ook wel een leuke aflevering?

16 en 17: Ja!

8.3 Prins Willem van Oranjeschool

12 april 2006, Terneuzen

8.3.1 Observatie proefpersonen 18 en 19

Jongen (nr. 18) en Meisje (nr. 19)

Alle twee de kinderen herkennen het programma. Ze zitten meteen al stil te kijken. 19 pakt af en toe een snoepje. 18 staart naar het beeld. Hij lacht bij het zien van Dikkie Dik. Hij vergeet zijn snoepjes, en pas als hij merkt dat 19 een snoepje neemt, pakt hij er ook weer een.

Even later kijkt 18 weg bij het verhaal van Dikkie Dik, maar aan het eind, als blijkt dat Mimi dood is, kijkt hij terug. Hij blijft kijken, en lijkt rustiger en geconcentreerder dan 19. 19 lacht wanneer Koekiemonster koekjes opeet. Verder zitten de twee stil te kijken. Tijdens het lied van Frank en Tommie zit

vooral 18 doodstil te kijken. Hij kijkt 19 op een gegeven moment aan, het lijkt of hij bezorgd is om het vogeltje en troost wil zoeken bij 19. Als blijkt dat Hendrikje nog leeft worden zijn ogen groter. Bij het tellen tot 11 kijkt hij nog steeds met die grote ogen. Zodra het laatste verhaaltje begint over de mug, is hij veel minder geconcentreerd en kijkt hij af en toe weg. Ook 19 kijkt om zich heen.

8.3.2 Interview proefpersonen 18 en 19

(geluidsband weggevallen)

18 en 19 vertelden ons beiden dat ze de aflevering van Sesamstraat leuk hebben gevonden. Als we 19 vragen welk deel van de aflevering zij het leukste vond, zegt ze: “Samson”. Als we even doorvragen blijkt dat zij daarmee Pino bedoelt. 18 zegt ook de grote vogel het leukste te vinden. We vragen hen waar het verhaal van Aart en Pino dan over ging. 19 zegt: “Hij schrok.” Als we vragen waarom dan, weet zij dat niet meer. 18 vertelt dat hij schrok omdat zijn vader dood was. 19 zegt dat hij niet blij was. Waar het lied van Kermit de Kikker over ging, weten de twee niet meer. 19 weet ook niets meer te vertellen over het verhaal van Koekiemonster. 18 weet nog dat er twee mensen op Elmo aan het wachten waren. Over Dikkie Dik weet 18 te vertellen dat er een zieke poes was. 19 herinnert dat zich dan ook weer, en vertelt ons dat ze zieke poes dood ging. Dikkie Dik vond dat niet erg, die ging gewoon weer naar binnen. Over het lied van Tommie en Frank weet ze niets meer, behalve dat ze het leuk vond. 18 weet nog dat het over een vogel ging. Ook over het laatste verhaal is 18 degene die zich het meeste weet te herinneren. 19 weet niet meer waar het verhaal over ging, maar 18 weet dat het over een mug ging. Als we hem vragen of hij wel eens is gestoken door een mug, vertelt hij over zijn opa. Hij was een keer ergens met zijn opa, en toen viel hij. En dat deed ook pijn. Net zo als gestoken worden door een mug. Hij was een keer bij zijn oma thuis, en toen was er een mug. Zijn moeder pakte toen het prinsessenboek en sloeg daarmee de mug dood. Toen kwam er nog een mug, en ook die werd doodgeslagen. Als ik zeg dat het jongetje in het verhaal van Sesamstraat de tweede mug niet dood ging slaan omdat hij het zielig vond, is 18 het daar niet mee eens. Volgens 18 is het niet zielig om een mug dood te slaan. “Maar wat is dat dan, als je dood bent?” vragen wij. “Dan wordt je begraven.” En wat is dat dan? “Gestorven,” zegt 18. En ter verduidelijking: “Gestorven is dood.” Als we aandringen op wat er dan met je gebeurt, en wat het precies betekent, zegt hij: “Dat moet ik even aan papa en mama vragen.”

8.3.3 Observatie proefpersonen 20 en 21

Meisje bruin haar (nr.20) en meisje blond haar (nr. 21)

Beide kinderen kennen het programma. 21 zit meteen geïnteresseerd te kijken, bij 20 duurt dat iets langer. 20 en 21 kijken elkaar dan lachend aan. Het lijkt erop dat dat meer is door de situatie, dan om het programma. Ze moeten even wennen. 21 is daarna alweer snel afgeleid. Ze kijkt om zich heen. Wanneer Aart zegt: “Hoeveel is 3-2?” fluistert 21 iets in 20's oor. Bij Kermit kijkt 21 veel weg. 20 lijkt iets meer aandacht te hebben dan 21, maar kijkt ook veel weg. De twee kijken tijdens het levenslied nauwelijks naar het scherm. 21 glimlacht als Dikkie Dik in

beeld komt, maar zelfs dan kijkt ze al snel weer weg. Wanneer Mimi dood blijkt te zijn, is er geen duidelijke reactie van de kinderen.

Ze kijken inmiddels wel weer naar het scherm. 21 lacht als het verhaal is afgelopen, ze zegt: “oh” of “moh”. Bij het verhaal van Koekiemonster begint ze met haar handen op haar mond het geluid van scheetjes na te doen. Ze lacht erom. Ze kijkt erg veel weg. 20 wordt er in mee gesleept en kijkt ook alleen nog maar weg. Tijdens het verhaal over Elmo laat 21 alleen nog maar scheetjes op haar handen. 20 reageert hier niet op, en kijkt af en toe nog naar het scherm.

Tijdens het lied van Frank en Tommie knijpt 21 haar ogen dicht. 20 kijkt naar haar jurkje en 21 wipt op haar stoeltje. 21 stopt haar duim in haar mond. 20 speelt met haar haar, het lijkt erop dat de twee meisjes moe zijn geworden. 20 wordt weer stil als blijkt dat Hendrik terug is. 21 fluit mee met de vogel. Ze probeert mee te tellen tot 11, en zegt: “makkelijk.” Bij het verhaal over de mug begint 21 weer te fluiten, en ze houdt daar niet meer mee op tot aan het eind. 20 probeert ook even te fluiten en is dan weer afgeleid. Ze gaapt, doet haar haar goed, ze kijkt niet meer naar het verhaal. 20 ook niet.

8.3.4 Interview proefpersonen 20 en 21

(Geluidsband weggevallen)

Tijdens het interview is 21 degene die over het algemeen het woord neemt. 20 is een stuk minder spraakzaam en is vooral snel afgeleid. 20 vond het leukste deel van het programma Dikkie Dik, maar dit zegt zij nadat 21 heeft aangegeven dit ook te vinden. 21 is steeds degene die als eerste aangeeft waar het deel van de aflevering over ging waar zij naar vragen. Geen van beide weet meteen waar het eerste deel ook alweer over ging, met Aart en Pino. 21 denkt dat Aart naar een foto van zichzelf aan het kijken was. Na wat hulp van ons, komt 21 erachter dat het de vader van Aart was. Als we vragen wat er dan met die vader aan de hand was, weet ze wel meteen dat hij dood is. We vragen haar of Aart toen moest lachen of huilen, was hij boos of verdrietig? 21 weet het niet meer, maar denkt niet dat Aart verdrietig was. Het liedje van Kermit de Kikker weet ze niet meer zo goed. 20 ook niet. Over het verhaal van Koekiemonster weet ze te vertellen dat de boom ging praten. Over Dikkie Dik weet ze nog dat er een poes was die bijna dood was. We vragen wat er gebeurde met de poes toen Dikkie Dik ging spelen, want toen hij terugkwam was die andere poes helemaal weg. 21 weet dat de andere poes toen dood was gegaan. Ook weet ze te vertellen dat Frank en Tommie dachten dat het vogeltje dood was, “omdat ie altijd wegbleef.” Het verhaal over de mug vond 21 saai. Ze weet wel dat een mug bloed kan prikken, en dat de moeder van het jongetje de mug weg ging jagen. 20 knikt steeds ja en nee wanneer ze denkt dat ze dat moet doen. Reageert hetzelfde als 21 op alles. We vragen 21 of ze zelf ook iemand kent die dood is gegaan. Ze zegt

dat ze een vis had. We vragen haar of ze die toen hebben begraven. Ze knikt. Als we vragen of ze het erg vond dat die vis doodging, zegt ze dat het haar niet zoveel uit maakte.

8.3.5 Observatie proefpersonen 22 en 23

Jongen (nr. 22) en meisje (nr. 23)

22 is meteen al rustig. 23 kijkt eerst nog veel weg. Geen reactie als blijkt dat de vader van Aart dood is. Wanneer Kermit gaat zingen is er wederom geen duidelijke reactie. Ook niet bij het verhaal van Dikkie Dik, zelfs niet als blijkt dat Mimi dood is. Als Koekiemonster in beeld komt zitten de kinderen nog steeds geconcentreerd te kijken.

23 begint een beetje ongeïnteresseerd te raken en kijkt een aantal seconden weg bij het stuk over wachten op Elmo. Als de boom begint te praten kijkt ze met grote ogen naar het scherm. Geen van de kinderen reageert wanneer Koekiemonster koekjes opeet. Bij het liedje van Frank en Tommie begint 22 met zijn lege snoepzakje te spelen. Hij is erg afgeleid en kijkt weg. Als de vogel er is, kijkt hij weer. Tijdens het verhaal over de mug kijkt hij weer, nu is het 23 die wat minder aandacht heeft.

8.3.6 Interview proefpersonen 22 en 23

Int: Vonden jullie het leuk?

22: Ja. Leuk

23: Leuk.

Int: En wat vonden jullie dan het allerleukste wat je hebt gezien?

22 en 23 reageren niet.

Int: Vond je verhaaltjes het leukst of de liedjes of.. Wat vond je het leukste?

23: Liedjes

Int: Jij vond de liedjes leuker? En welk liedje vond je zo leuk?

23: Sesamstraat

Int: Het beginliedje?

23 knikt.

Int: (tegen 22) En wat vond jij het leukst?

22: Het liedje

Int: Welk liedje?

22 reageert niet.

Int: Er was nog een liedje van Kermit de Kikker en een van Frank en Tommie over een vogeltje. Vond je eentje van die mooi?

23 knikt.

Int: Welke?

23: Van Sesamstraat.

Int: En weten jullie nog waar het eerste stukje over ging toen was Pino er. Weten jullie wie Pino is?

22 en 23 knikken.

Int: Die hele grote blauwe vogel hè? En weten jullie nog dat je hem hebt gezien?

22 knikt.

Int: En met wie was die?

22 denkt na.

Int: Het was een meneer... Meneer... Aart! Weet je dat nog?

22 knikt.

Int: En waar ging die over vertellen?

22 en 23 zeggen niets.

Int: Weet je nog dat hij een foto had, meneer Aart?

22 knikt.

Int: En wie stond er op die foto?

22: Papa.

Int: Zijn papa! Goed zo. En wat was er gebeurd met die papa?

22: Gestormen.

Int: Gestorven ja. En was die toen blij of boos of moest ie lachen of verdrietig?

22: Weet ik niet.

Int: (Tegen 23) En weet jij nog iets over Pino en meneer Aart?

23 schudt haar hoofd.

Int: Pino had ook dropjes hè? Weet je dat nog?

23 knikt.

Int: En wat wilde hij met die dropjes doen?

22: Opeten.

Int: Hij had ze allemaal opgegeten ja, die snoepkont. En wat zei meneer Aart daarvan?

23: Weet ik niet.

Int: En wat vertelde meneer Aart nog over zijn vader, weet je dat nog?

22 schudt zijn hoofd.

Int: En weten jullie nog het liedje van Kermit de Kikker?

22 knikt.

Int: En weet je nog waar dat liedje over ging of wat er gebeurde of wie er nog meer bij waren?

23: Nee.

22 schudt zijn hoofd.

Int: Maar jullie weten vast nog wel dat je Koekiemonster hebt gezien!

22 en 23 knikken.

Int: En wat ging Koekiemonster doen?

22: Koekjes eten.

Int: En hij ging ook een verhaaltje vertellen. Weet je nog waar dat over ging?

23: Vergeten.

Int: Ze stonden bij die gekke boom te wachten.

23: Elmo.

22: Ik weet het nog.

Int: En waar was Elmo dan?

23 zegt niets.

Int: Gingen ze daar op wachten?

22 en 23: Ja.

Int: En kwam die toen nog langs of niet?

22 en 23: Nee.

Int: En waar was die dan?

23: Weet ik niet.

Int: En waarom kwam die niet langs? Wat gebeurde er?

22: De boom praatte.

Int: En er was ook een verhaaltje van een Dikke kat. Hoe heet die kat?

22 en 23 denken diep na.

Int: Een poes, een oranje poes.

22: Dikkie Dik!

Int: Ja!

23: Ik heb daar een knuffel van.

Int: En waar ging het verhaal ook alweer over?

23 haalt haar schouders op

Int: Wat ging Dikkie Dik doen?

23: Vlinders pakken,

Int: Goed zo. En met wie ging hij dat doen?

23: Met papa die ziek was.

Int: Er was iemand ziek hè? En die kon niet mee. En toen ging Dikkie Dik met een andere kat de vlinder vangen en toen kwamen ze terug, en toen was die kat weg. Waar was die kat naartoe?

23 haalt haar schouders op.

Int: Wat gebeurt er met hele oude zieke mensen?

22: Dood.

Int: Die gaan dood hè? En dat was er ook met die kat gebeurd. En was Dikkie Dik toen droevig? Of was die blij?

22 en 23 zeggen niets.

Int: Moest ie toen huilen of lachen, of was die boos?

23: Weet ik niet.

Int: (tegen 22) En wat denk jij?

22: Zelig.
Int: Waarom?
22: Weet ik niet.
Int: Is het zelig als er iemand doodgaat?
22 knikt.
Int: Wat gebeurt er dan?
22 en 23 zeggen niets.
Int: Wat is dat eigenlijk, als je doodgaat?
22: Ge...stormen
Int: Ja, maar wat is dat dan?
22 zegt niets meer.
Int: (tegen 23) Wat is dat, als je doodgaat? Wat gebeurt er dan?
23 haalt haar schouders op.
22: Begraven.
Int: En wat is dat, begraven?
23: Als je dood bent.
22: Als je dood gaat.
Int: En waar ga je dan naartoe?
22 en 23 zeggen niets.
Int: Heb je dat al eens gezien?
22 en 23 zijn stil.
Int: Heb je misschien een huisdier dat dood is gegaan? Een vis of een hond of een konijn?
22: Een konijn.
Int: Heb je een konijn?
22 knikt.
Int: En is die doodgegaan?
22 schudt zijn hoofd: Van mijn zus.
Int: (tegen 23) En ken jij iemand die dood is?
23: Een andere keer is mijn konijn doodgegaan.
Int: En was je toen verdrietig?
23 knikt.
Int: En wat hebben jullie toen gedaan met het konijntje?
23: Begraven.
Int: In de tuin?
23: In de tuin bij opa.
Int: En vond je dat wel erg daarna? Ging je hem wel missen, of was het niet zo heel erg?
23: Vond ik helemaal niet erg.
Int: Maar je was toch wel verdrietig? Of toch niet?
23: Wel een beetje verdrietig.

Int: En er was nog een liedje over een vogeltje. Weet je nog dat ze dat zongen?

22 en 23 zeggen niets.

Int: Tommie en Frank zaten op een bankje. Weet je dat nog?

22 knikt.

Int: Weet je nog waar ze over zongen?

22 en 23 zijn stil.

Int: Wat dachten ze dat er was met het vogeltje?

22: Dood.

Int: Ze dachten dat het vogeltje dood was. En was die ook dood?

22: Nee.

Int: Wat was er dan?

22: Hij was weg.

Int: En kwam die ook weer terug, of niet?

22 knikt.

Int: En waren ze toen blij?

22 knikt.

Int: (tegen 23) Weet jij dat ook nog van het vogeltje?

23 schudt haar hoofd.

Int: Weet je wel nog waar het verhaaltje op het laatst over ging? Toen gingen ze lezen in de tuin met Ieniemienie en Tommie en Pino. Toen ging Lot een verhaaltje voorlezen uit een boek over een beestje dat... prikte. En die zoemde. Wat voor beestje was dat?

22: Een mug.

Int: En waar ging dat verhaaltje over?

23 haalt haar schouders op.

22: Dromen.

Int: Waar droomde die dan over?

22 schudt zijn hoofd.

Int: Er was een mug in het verhaaltje. En weet je nog wat het jongetje toen deed?

23 schudt haar hoofd.

Int: Ging die de mug laten vliegen of ging die er iets aan doen?

23 zegt niets.

Int: Hij ging zijn mama roepen hè? Wat ging die toen doen?

23: De bij op de muur slaan.

Int: En wat gebeurde er toen?

23: En toen was die dood.

Int: En vond het jongetje het goed dat die dood was of eigenlijk een beetje zielig?

22: Goed.

Int: (tegen 23) En wat denk jij? Goed of zielig?

23: Goed.

Int: En er kwam toen nog een mug. Ging hij die toen ook doodslaan?

22 schudt zijn hoofd, 23 haalt haar schouders op.

Int: Waarom denk jij dat ie hem niet dood heeft geslagen? Hij wilde niet dat die mug doodging.

22 schudt zijn hoofd.

Int: En als je nou alles bij elkaar hebt gezien, ging het dan ergens over, of ging het over verschillende dingen?

23: Verschillend.

22: Verschillend.

8.3.7 Observatie proefpersoon 24

Jongen (nummer 24)

24 kent het programma en ziet het wel vaker. Hij zit de eerste seconden stil te kijken.

Wanneer het beginlied speelt zegt hij dat hij een grote vogel zag vliegen. Hij vertelt dat hij naar het Sesamstraat theater is geweest. Hij zit stil te kijken, maar kijkt af en toe naar mij.

Wanneer het lied van Kermit de Kikker begint, is 24 stil. Na tien seconden zegt hij: “kikker.”

En: “hij zit op een berg en hij zingt een liedje.” Nadat hij dit zegt is hij toch niet zo geïnteresseerd meer, en vraagt: “Waar is Ieniemienie?” Ook het verhaal van Dikkie Dik vindt hij niet zo interessant. In eerste instantie roept hij wel: “Dikkie Dik, maar dan vraagt hij: “en zo meteen weer Sesamstraat?” Waarop ik zeg: “maar dit is ook Sesamstraat.” 24 maakt duidelijk wat hij bedoelt: “ja, maar, waar ook meneren zijn.” Hij kijkt niet meer naar het verhaal van Dikkie Dik. Ook wanneer Koekiemonster in beeld komt let hij niet meer op. Wel herkent hij het monster, en benoemt hem ook. Bij het tellen probeert hij mee te tellen, en bij het verhaaltje heeft hij weer veel meer aandacht. Het kan zijn dat dat komt doordat ik hem erop wijs dat Ieniemienie daarbij te zien is.

8.3.8 Interview proefpersoon 24

Int: Nou moet je eerlijk zeggen, vond je het leuk of vond je het saai?

24: Leuk.

Int: En wat vond je dan het allerleukste wat je hebt gezien?

24: Ieniemienie.

Int: Ieniemienie? En waarom vond je die zo leuk?

24: Gewoon.

Int: En weet je nog in het begin dat meneer Aart daar was? Weet je nog wie meneer Aart is?

24: Nee.

Int: En met Pino, die grote vogel?

24: Ja.

Int: Weet je nog waar die over ging vertellen?

24: Ja.

Int: Wat ging die dan vertellen?

24: Ik weet het niet.

Int: Hij had een foto vast van iemand. Had je die gezien, die foto?

24 knikt.

Int: Weet je wie daar op stond?

24: Ja.

Int: Wie dan?

24: Ik weet het niet.

Int: En Pino had dropjes bij zich, en hij zocht daar een doosje voor. Weet je dat nog?

24: Ja.

Int: En Aart had een doosje voor hem. Weet je dat nog?

24: Ja.

Int: En wat gebeurde er toen?

24: Ik weet het niet.

Int: Je weet het niet meer? Hij wilde zijn dropjes in dat doosje doen. Maar Aart wilde dat niet geven want er zat een pijp in. Weet je nog van wie die pijp was?

24: Nee.

Int: Die was van zijn vader geweest. En weet je nog wat er met de vader van Aart was?

24: Weet ik niet.,

Int: Dan weet je nog wel het liedje van Kermit de Kikker.

24: Ja.

Int: Waar ging dat over?

24: Ik weet het niet.

Int: Toen zei je nog “dat is Kermit”, weet je dat nog?

24: Nee.

Int: Weet je niet meer waar die over ging zingen?

24: Nee.

Int: Daarna kwam er een verhaaltje over een grote dikke kat. Hoe heet die?

24: Mickey.

Int: Mickey? Nee, jij weet wel hoe die heet.

24: Ieniemienie?

Int: Nee dat is een muis. Hij heet Dikkie..

24: Dik.

Int: Goed zo. En die ging spelen met zijn vriendje, weet je dat nog?

24 knikt.

Int: En er was nog een kat en die kon niet mee. Weet je nog waarom die niet mee kon?

24: Nee.

Int: Want die was heel oud en ziek. En toen ging Dikkie Dik spelen met een andere poes, en toen kwamen ze terug en toen was die kat weg. Weet je nog waar die toen was?

24: Nee.

Int: Weet je wat er gebeurt met hele oude zieke poezen?

24: Die gaan overleden.

Int: Die gaan overlijden, ja, dat klopt. En dat gebeurde er ook met Mimi, met het vriendje van Dikkie Dik. En weet je nog wat Dikkie Dik toen deed?

24: Ja.

Int: Wat deed ie dan?

24: Ik weet het niet.

Int: Ging die toen lachen of huilen of ging die grapjes maken? Wat denk jij? Wat ging die toen doen?

24: Verdrietig.

Int: Denk je dat Dikkie Dik verdrietig was? Waarom?

24: Om dat zijn vriendje was overleden.

Int: Dat klopt ja. En zijn mensen dan altijd verdrietig?

24: Nee.

Int: Maar Dikkie Dik wel?

24: Ja.

Int: En er ging nog iemand dood, namelijk de mug. Bij het allerlaatste verhaaltje, weet je nog, met Ieniemienie? Weet je nog dat de moeder de mug dood ging slaan?

24: Ja. Waarom dan?

Int: Omdat de mug ging prikken. En dan krijg je bultjes en dat is heel vervelend. Dan krijg je bultjes die jeuken.

24: En ook jouw vriendinnetje bij jou.

Int: Een vriendinnetje bij mij?

24: Hij prikt jou.

Int: Maar het is een mug, dat is een beestje.

24: En die prikte nog jou.

Int: Ja. En de moeder ging hem doodslaan. Omdat het jongetje dat zo vervelend vond. En het jongetje wilde niet dat de moeder de mug dood sloeg. Omdat die het anders zielig vond. Vind jij het ook zielig, om een mug dood te slaan?

24: Nee.

Int: Dan wordt je niet verdrietig?

24: Nee. Waar heb je die voor nodig?

Int: Om op te nemen wat jij allemaal zegt. Dan kunnen we het zo terug luisteren. Dan heb ik nog een vraag. Ik had net verteld over Aart en Pino. En Aart had een fotolijstje en daar zat een foto in van Aart zijn vader. En Aart zijn vader die was ook dood.

24: Waarom?

Int: Omdat die al heel oud was.

24: Maar wij willen niet dood worden hè?

Int: Nee dat willen wij niet.

24: Maar waarom dan? Waarom willen wij niet dood worden?

Int: Wat denk jij?

24: Wij willen wel dood worden.

Int: Waarom?

24: Dan kan je niet meer praten hè?

Int: Ja dat weet jij heel goed.

24: Maar wat gaat er dan met de werken gebeuren?

Int: Met de wat?

24: Met de werken, waar je werkt.

Int: Niks meer. Dan hoef je niet meer te werken.

24: Zijn daar banken of stoelen?

Int: Als je dood bent?

24: Ja.

Int: Dat weet ik niet. Ik denk dat niemand dat weet. Denk je dat meneer Aart ook verdrietig was? Net als Dikkie Dik?

24: Ik denk dat de hoed hem doodgeslagen heeft.

Int: Je denkt dat de hoed hem doodgeslagen heeft? Welke hoed?

24: Gewoon een hoed.. Gewoon.

Int: Maar dat kan toch helemaal niet?

24: Waarom dan?

Int: Denk jij dat dat kan?

24: Ja.

Int: En denk je dat Aart het niet erg vond?

24: Nee.

Int: En Dikkie Dik wel?

24: Ja.

Int: Waarom?

24: Aaaaaahh. Wat doet ie dan voor geintje?

Int: Dat is toch geen geintje?

24: Wel.

Int: Wilde je er nog iets over vertellen?

24: Jaaaa. Neeee. Wat ga jij met dat doosje doen?